

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Гуманітарно-педагогічний факультет

УДК 327(1-04)(470+571+477)

ПОГОДЖЕНО

Декан гуманітарно-педагогічного
факультету

_____ Савицька І.М.
« ____ » _____ 2024 р.

ДОПУСКАЄТЬСЯ ДО ЗАХИСТУ

В.о. завідувача кафедри
міжнародних відносин і суспільних
наук

_____ Хвіст В.О.
« ____ » _____ 2024 р.

МАГІСТЕРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему

**Проблема кордону в українсько-російських
відносинах**

Спеціальність

291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та
регіональні студії»

Освітня програма

«Міжнародні відносини, суспільні комунікації та
регіональні студії»

Орієнтація

освітньої програми

освітньо-професійна

Гарант освітньої
програми

Кандидат історичних
наук, доцент

_____ Кравченко Н.Б.

Керівник
магістерської
кваліфікаційної
роботи

Доктор історичних
наук, професор

_____ Любовець О. М.

Виконав

_____ Середа М.В.

КИЇВ 2024

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

ЗАТВЕРДЖУЮ

**В.о. завідувача кафедри міжнародних відносин
і суспільних наук**

кандидат історичних наук,

доцент _____ Хвіст В.О.

«__» _____ 2024 р.

ЗАВДАННЯ

**ДО ВИКОНАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ
СТУДЕНТУ**

Середі Максиму Валерійовичу

Спеціальність 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

Освітня програма «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

Орієнтація освітньої програми освітньо-професійна

Тема магістерської роботи: «Проблема кордону в українсько-російських відносинах»

затверджена наказом ректора НУБіП України від 27 жовтня 2023 року

№1962 «С»

Термін подання завершеної роботи на кафедру 25 листопада 2024 року

Вихідні дані до магістерської роботи:

1. наукові дослідження з питань проблеми кордону в українсько-російських відносинах;
2. вітчизняні та зарубіжні літературні джерела з проблеми дослідження;
3. тексти протоколів зустрічей, спільні заяви, декларації, меморандуми, угоди.

Перелік питань, що підлягають дослідженню:

- теоретичні аспекти дослідження проблеми державного кордону;
- історичний аспект визначення українсько-російського кордону у ХХ столітті;
- державний кордон між Україною та Росією після розпаду СРСР;
- Українсько-російський кордон в умовах військової інтервенції РФ (2014-2024 р. р.).

Дата видачі завдання

27 листопада 2023 року

Керівник магістерської роботи

_____ **Любовець О. М.**

Завдання прийняв до виконання

_____ **Середа М.В.**

РЕФЕРАТ
магістерської роботи
студента магістратури гуманітарно - педагогічного факультету
спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та
регіональні студії»,
освітньо-професійної програми «Міжнародні відносини, суспільні
комунікації та регіональні студії»
Національного університету біоресурсів і природокористування України
Середі Максима Валерійовича
на тему: «Проблема кордону в українсько-російських відносинах»

Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Основний текст магістерської роботи викладено на 109 сторінках, у тому числі робота містить 149 використаних джерел.

Робота присвячена проблемі кордону в українсько-російських відносинах, яка триває століття та з плином часу зазнала загострення, причинам їхнього загострення у новітній період та можливих шляхів вирішення конфлікту. Особливе загострення питання українсько-російського кордону відбулося у 2014 році, а в лютому 2022 року воно набуло критичного значення. В теперішніх реаліях одним із можливих шляхів вирішення конфлікту є повне урегулювання договірно-правового оформлення державного кордону після завершення РФ бойових дій на території України, повернення Україні усіх окупованих територій та вихід на кордони визначені у 1991 році.

Тема проблеми кордону в українсько-російських відносинах актуальна, має багату історіографію та є предметом уваги політологів, соціологів, істориків, фахівців з міжнародних відносин.

Відмітимо, що однією з причин проблеми кордону в українсько-російських відносинах є не завершення оформлення значної частини державного кордону з РФ в договірно-правовому відношенні. Так, з моменту здобуття Україною незалежності, врегулювання питань договірно-правового оформлення державного кордону стало одним із пріоритетних завдань національної безпеки. З метою захисту суверенітету, територіальної цілісності та незалежності, нова українська держава ініціювала переговорний процес із усіма суміжними країнами для нормативно-правового врегулювання питань спільних кордонів та їх договірно-правового оформлення. Проте, відмінні погляди РФ в питаннях розмежування акваторії Азовського моря, Керченської протоки та спеціальних економічних зон призвело до затягування процесу делімітації морських кордонів.

Крім того, анексія Криму та початок військового конфлікту на сході України, що стали наслідком політичної кризи 2013–2014 років, повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році на територію України призвели до того, що питання морських кордонів залишилися у стані невизначеності.

Ключові слова: Територія держави, державний кордон, недоторканність кордону, окуповані території, контрольовані території, лінія розмежування, проблема, Україна, РФ, відносини, збройна агресія.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИК ПОЗНАЧЕНЬ	6
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ	12
1.1. Поняття та функції державного кордону	12
1.2. Типологія та класифікація кордонів	15
1.3. Міжнародно - правові аспекти визначення кордонів.....	21
Висновки до розділу 1:.....	37
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО- РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ У ХХ СТОЛІТТІ	39
2.1. Формування кордону між УСРР та РРФСР після розпаду Російської імперії та утворення СРСР.....	39
2.2. Зміни українсько-російського кордону в міжвоєнний період	43
2.3. Перегляд українсько-російського кордону в результаті Другої світової війни та післявоєнні зміни	49
Висновки до розділу 2:.....	54
РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РОСІЄЮ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР	55
3.1. Українська та російська концепції розподілу міждержавного кордону	55
3.2. Юридичне оформлення кордону після 1991 року.....	67
3.3. Визначення українсько-російського кордону суходолом та водного кордону	74
Висновки до розділу 3:.....	87
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ КОРДОН В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ РФ (2014-2024 р.р.)	89
4.1. Зміни українсько-російського кордону в результаті анексії Криму та війни на сході України в 2014 році.....	89
4.2. Реакція світової спільноти на порушення РФ кордону України: політичні та економічні санкції	100
4.3. Вплив широкомасштабної агресії РФ на зміну українсько-російського кордону (2022-2024 роки)	107
Висновки до розділу 4:.....	111
ВИСНОВКИ	112

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	115
---	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИК ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС	- Європейський Союз
ФРН	- Федеративна Республіка Німеччина
НДР	- Німецька Демократична Республіка
СРСР	- Союз Радянських Соціалістичних Республік
СНД	- Співдружність Незалежних Держав
НБСЄ	- Рада з безпеки і співробітництва в Європі
ОБСЄ	- Організація з безпеки і співробітництва в Європі
США	- Сполучені Штати Америки
ООН	- Організація Об'єднаних Націй
ОВД	- Організація Варшавського договору
РБ ООН	- Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй
ГА ООН	- Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ОІК	- Організація ісламської співпраці
АС	- Африканський Союз
МВФ	- Міжнародний Валютний Фонд
СОТ	- Світова організація торгівлі
НАТО	- Північноатлантичний альянс
УСРР	- Українська Соціалістична Радянська Республіка
РРФСР	- Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
УНР	- Українська Народна Республіка
ВУЦВК	- Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ЗУНР	- Західноукраїнська Народна Республіка
РФ	- Російська Федерація
РНБО	- Рада національної безпеки і оборони України
ДНР	- Донецька народна республіка
ЛНР	- Луганська народна республіка
КНДР	- Корейська народна демократична республіка

ВСТУП

Проблема кордону між Україною та Росією є однією з найбільш складних та суперечливих у сучасних міжнародних відносинах. Вона має не лише політичне, але й глибоке історичне, культурне та правове підґрунтя. Після розпаду Радянського Союзу українсько-російські відносини опинилися в новій площині, де питання територіальної цілісності та суверенітету стали визначальними. Кордон, що колись сприймався як умовна межа між республіками однієї держави, тепер набув статусу державного кордону між незалежними країнами.

У риториці російських владних структур та пропагандистських медіа історична пам'ять стала важливим інструментом маніпуляції, перетворившись на своєрідну інформаційну зброю. Відтворювані ними образи минулого нерідко прямо суперечать фактичним історичним подіям. Одним із ключових аспектів цієї інформаційної війни є «територіальний» наратив. На державному рівні в російському суспільстві активно пропагується міф про те, що Росія нібито «дарувала» Україні певні території в різні історичні періоди. Цікаво, що цей міф застосовується навіть щодо тих часів, коли, за іншими ж тезами тих самих кремлівських пропагандистів, України нібито взагалі не існувало.

Особливого загострення питання кордонів набуло після подій 2014 року, коли Росія анексувала Крим і розпочала агресію на сході України. Ця ситуація поставила під сумнів міжнародно визнані кордони та викликала серйозні виклики для глобальної системи безпеки. Проблема кордону стала не лише двосторонньою українсько-російською проблемою, але й питанням міжнародного права та стабільності в Європі.

Актуальність даної теми визначається історією та станом міждержавних кордонів між Україною та Росією, а саме проблеми українсько-російського кордону з урахуванням історичних, правових та політичних аспектів.

Особлива увага приділятиметься дослідженню зміни кордонів між двома країнами, причин їхнього загострення у новітній період та можливих

шляхів вирішення конфлікту. Вивчення цього питання дозволить краще зрозуміти складність українсько-російських відносин та оцінити вплив цих процесів на регіональну та глобальну безпеку.

Ступінь дослідженості теми. Дослідження проблеми українсько-російського кордону потребує наукового аналізу істориків, політологів, дипломатів, тощо.

Так, дана тема знайшла своє відображення у працях українських авторів, зокрема монографія В. Боєчка, О. Ганжі, Б. Захарчука «Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан» [9]; монографія Я. Верменич, О. Андрощук «Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст.» [12]; монографія Г. Єфіменко «Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік» [37]; публікація О. Бойко «Межі українського світу. Як починалося формування кордонів нашої держави» [78]; стаття Р. Сосса «Делімітація та демаркація державного кордону України: Картографо-геодезичні аспекти» [115], стаття О. Цевельова «Шляхи державного реагування на загрози національній безпеці України у сфері захисту у сфері захисту та охорони державного кордону в умовах воєнного конфлікту всередині держави, підтримуваного ззовні» [140].

М. Дністрянський досить глибоко здійснив політико-географічні дослідження державного кордону України. Поглибивши теоретико-методологічні аспекти вивчення державного кордону, автор у декількох монографіях приділив значну увагу історико-географічному аналізу формування державного кордону України, у тому числі й українсько-російського [26,27,28,29].

Важливо відзначити підручник з політичної географії та геополітики А. Гольцова [20], а також київських географів на чолі з Б. Яценком [87], в яких розглянуті теоретичні питання становлення державних кордонів та приклад їх розмежування.

Слід зазначити також розробку історико-етнологічних аспектів

формування державного кордону України українським вченим-істориком В. Сергійчуком [113].

Серед значної кількості публікацій увагу привертає робота Н. Сіцінського «Стратегічне завдання політики національної безпеки України – відновлення контролю над тимчасово неконтрольованою ділянкою українсько-російського державного кордону» [114]. У ній наголошено, що розбудова українсько-російського державного кордону з часу здобуття незалежності України базувалась на принципах добросусідства, створення максимально сприятливих умов для перетинання кордону жителями прикордонних регіонів. Розкрито зміст потенційних викликів і загроз національній безпеці України на українсько-російському державному кордоні.

Водночас наукові публікації, що пов'язані із питаннями щодо створення умов для відновлення контролю над окупованою ділянкою українсько-російського державного кордону, практично відсутні, що обумовлює необхідність у проведенні подальших наукових пошуків з цієї проблематики.

Метою роботи є комплексний розгляд проблеми визначення українсько-російського кордону в ХХ – поч. ХХІ ст., аналіз відмінності підходів щодо принципів розмежування та складності переговорного процесу, сучасного стану українсько-російського кордону в умовах військової інтервенції РФ.

Для досягнення мети дослідження, необхідно вирішити такі завдання:

- проаналізувати теоретичні аспекти дослідження проблеми державного кордону;
- розкрити історичний аспект визначення українсько-російського кордону у ХХ столітті;
- розглянути державний кордон між Україною та Росією після розпаду СРСР;
- розкрити стан українсько-російського кордону в умовах військової інтервенції РФ (2014-2024 р. р.).

Об'єктом дослідження є українсько-російські відносини в контексті територіальних питань і визначення державного кордону між Україною та Росією.

Предмет дослідження є правові, політичні та історичні аспекти проблеми державного кордону між Україною та Росією, а також механізми вирішення територіальних суперечок і вплив цих процесів на українсько-російські відносини та міжнародну безпеку.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження використовувались такі методи:

1. **Історичний метод** – для аналізу еволюції українсько-російських кордонів, а також вивчення історичних передумов територіальних суперечок.
2. **Порівняльний метод** – застосовується для зіставлення різних підходів до вирішення конфліктів, пов'язаних із державними кордонами, на прикладі інших країн.
3. **Аналіз документів** – для дослідження правових актів, міжнародних угод та договорів, які регулюють українсько-російський кордон.
4. **Політико-правовий метод** – для вивчення міжнародно-правових норм і політичних рішень, які впливають на питання територіальної цілісності та кордонів.
5. **Системний підхід** – для комплексного аналізу впливу проблеми кордону на міжнародні відносини, безпеку та політичну стабільність у регіоні.
6. **Прогностичний метод** – для оцінки перспектив розвитку українсько-російських відносин у контексті врегулювання проблеми кордону.

Наукова новизна. Наукова новизна цієї роботи полягає в комплексному аналізі проблеми українсько-російського кордону з урахуванням сучасних політичних, правових та історичних реалій. У роботі пропонується новий підхід до розуміння територіальних суперечок між Україною та Росією, який базується на глибокому дослідженні міжнародно-правових механізмів захисту

суверенітету. Окрему увагу приділено вивченню наслідків порушення кордонів для міжнародної системи безпеки, а також аналізу можливих шляхів вирішення конфлікту на основі сучасних дипломатичних та юридичних практик.

Практичне значення матеріали роботи можуть бути використані в освітніх та науково-дослідницьких установах для подальшого вивчення проблеми кордонів і їхнього впливу на міжнародну політичну стабільність.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та положення магістерського дослідження було оприлюднено на науковій конференції: «УКРАЇНА ТА СВІТ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ (з 2014 р.)» 6 червня 2024 р. Робота складається із чотирьох логічно-пов'язаних розділів. У першому розділі розглядаються теоретичні аспекти дослідження проблеми державного кордону. Зокрема розглянуто питання та функції державного кордону, їх типологія та кваліфікація. Другий розділ описує історичні аспекти визначення україно-російського кордону у ХХ столітті, формування кордону та його зміни у різні періоди та причини цього. У третьому розділі проводиться аналіз українсько-російського кордону після розпаду СРСР. Розглянуто концепції розподілу міждержавного кордону, як проведено розподіл кордону та юридичне оформлення. Четвертий розділ містить аналіз причин виникнення конфлікту та його наслідків, стану державного кордону в умовах військової інтервенції РФ (2014-2024 р.р.). Робота займає 3 сторінки. Список використаної літератури містить 4 джерела.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

1.1. Поняття та функції державного кордону

Державні кордони є важливим елементом суверенітету кожної країни та ключовою складовою формування її територіальної цілісності. Без чітких меж держава не здатна повною мірою реалізовувати свої суверенні права. Взаємодія різних факторів диктує необхідність формування виваженої державної політики, яка регулюватиме питання функціонування кордонів. Правове врегулювання прикордонних відносин неможливе без точного визначення кордонів, що має ґрунтуватися на науково обґрунтованих підходах, враховуючи актуальні та потенційні загрози. Важливість забезпечення режиму кордону, його захисту та охорони є не лише проблемою України, а й багатьох інших країн світу. Це зумовлює необхідність наукових досліджень і реформ у цій галузі. Стабільність державних кордонів є критичним питанням для України, оскільки від його вирішення залежить збереження миру та нормальне функціонування країни.

Відповідно до статті 1 Закону України від 04 листопада 1991 року № 1777-ХІІ «Про державний кордон України» державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України - суші, вод, надр, повітряного простору. [47]

Тож, державний кордон являє собою юридично встановлену лінію на суходолі або воді, яка окреслює просторові межі держави та її суверенітету. Він також визначає політичні й економічні кордони, регульовані національним ладом, митним контролем і зовнішньоторговельними правилами. Формування кордонів може бути результатом історичних процесів або міжнародних угод після військових конфліктів чи політичних переговорів. Процес встановлення кордонів включає делімітацію – визначення напрямку кордону та його зображення на карті, та демаркацію – нанесення кордону на місцевості з встановленням прикордонних знаків.

Договори про делімітацію кордонів оформлюються у спеціальних угодах або мирних договорах, а для реалізації демаркації створюються змішані комісії. Сучасне розуміння державного кордону формувалося протягом століть, починаючи від рубежів до сучасних кордонів. Перший відомий випадок встановлення кордону датується II століттям до н.е. – це прикордонний стовп між Пелопоннесом і Аттикою. Велика Китайська стіна є яскравим прикладом історичних оборонних рубежів, як і Троянові вали на півдні України, що розмежовували землі римських колоній від причорноморських степів. Залишки Змійових валів Київської Русі також виконували оборонну функцію.

Історично кордони слугували як для контактів з сусідами, так і для оборони. Наприклад, на запорізьких землях сторожові застави охороняли степ від вторгнень, проте тим же степом проходили торгові шляхи, що з'єднували Україну з Кримом.

Договірне закріплення кордонів як чітких ліній розмежування практикувалося в Європі ще з часів середньовіччя. Однак повноцінна система юридично оформлених кордонів стала можливою лише з початком ери національних держав і згодом стала важливим елементом міжнародно-правових відносин між суверенними країнами. Сучасний світ, що складається з незалежних держав, розмежований саме такими офіційно визнаними кордонами, які є невід'ємною ознакою суверенітету. Юридично оформлені кордони природно вписалися в сучасну світову систему міжнародних відносин.

Важливою умовою стабільності та миру є дотримання принципів недоторканості та цілісності державної території, що безпосередньо пов'язане з непорушністю державних кордонів. Водночас це не означає, що кордони залишаються повністю незмінними: історія знає чимало випадків договірних змін кордонів.

Однією з ключових характеристик державних кордонів є їхні функції,

що пов'язані з політичними умовами та особливостями їх формування. Кордони можуть виконувати як бар'єрну, так і контактну функцію. Залежно від історичних і політичних умов, вони можуть виступати нездоланною перешкодою (наприклад, «залізна завіса» в СРСР) або ж зоною активної співпраці, як це відбувається в сучасній Європі завдяки Шенгенській угоді.

Хоча фортифіковані кордони, такі як «лінія Мажино» чи «лінія Маннергейма», втратили своє первісне оборонне значення через розвиток нових військових технологій, кордони залишаються важливими позначками територіальної цілісності і суверенітету кожної держави.

Співвідношення бар'єрних і контактних функцій кордону визначає ступінь інтеграції національної економіки з глобальною. Бар'єрна функція є найбільш потужною, оскільки через неї держава здійснює повний контроль на своїй території, обмежуючи пересування людей, товарів, капіталів та інформації. Це проявляється через митні бар'єри, формальності для подорожуючих, високі збори на візи та інші обмеження. [87]

Перетин кордонів часто ускладнюється часовими та фінансовими витратами, необхідністю проходити контроль лише в певних пунктах, різними параметрами інфраструктури, витратами на карантин для тварин та рослин, або адаптацією експортерів до місцевих ринкових умов. Однак у сучасному світі помітна тенденція до посилення контактної функції кордонів, що пов'язано з глобалізацією та інтернаціоналізацією економічного життя.

Контактна функція кордонів стала менш обмежувальною в міру того, як вони існують довший час, оскільки нові кордони часто порушують усталені економічні та соціальні зв'язки. «Вибіркова проникність» кордонів також суттєво впливає на структуру прикордонних районів, оскільки економічні та соціальні можливості часто залежать від умов у сусідніх країнах. Наприклад, суворі екологічні стандарти у Швеції призвели до того, що жителі Осло використовують шведські території для рекреації, а в українських прикордонних містах можна зустріти «медичних туристів» з Польщі.

Прикордонні зони виконують специфічні функції, такі як посередницька торгівля. Маленькі держави, як Андорра чи Ліхтенштейн, є прикладами успішного розвитку цих функцій. У Європі також поширена щоденна міграція робітників через кордони, що створює так звані «транскордонні райони». [87]

Державна територія включає не лише суходіл та акваторії, але й повітряний простір. Вперше повний суверенітет над повітряним простором був закріплений у 1919 році після Першої світової війни. Водночас, міжнародне право передбачає існування відкритого повітряного простору над морями, протоками та Антарктикою, який є вільним для використання всіма державами.

Крім того, за межами земної атмосфери починається космічний простір, який регулюється міжнародними угодами. У 1967 році був підписаний договір про дослідження космосу, що надає всім країнам рівні права на використання космічного простору, забороняючи виносити у космос об'єкти, які можуть становити загрозу для планети.

Державний кордон України регулюється Конституцією, законами України та міжнародними угодами, ратифікованими Верховною Радою. Охорона кордону є важливою частиною системи національної безпеки країни, що забезпечується через скоординовану роботу військових підрозділів та правоохоронних органів. Їхня діяльність регулюється законодавством і включає реалізацію різноманітних заходів, таких як політичні, юридичні, економічні, дипломатичні, військові, прикордонні, імміграційні, розвідувальні та контррозвідувальні операції. Також включаються заходи з охорони природи, санітарно-карантинного контролю та технічного забезпечення кордонів.

1.2. Типологія та класифікація кордонів

Існує багато різних класифікацій державних кордонів, однак майже завжди вони базуються лише на одній ознаці. Найперші спроби класифікації

відносяться до кінця XIX століття й асоціюються з ім'ям відомого британського політика та дипломата лорда Джорджа Керзона. Подальший розвиток і наукове обґрунтування класифікацій кордонів були викладені у працях таких дослідників, як Р. Хартшорн, С. Коен (США), Б. Яценко (Україна) та інші. [87,121,124]

Морфологічні класифікації поділяють кордони за їхньою конфігурацією. Наприклад, виділяють такі види державних кордонів:

- астрономічні, що проходять по меридіанах і паралелях (як між США і Канадою західніше Великих озер або в Антарктиці та Арктиці);
- геометричні, які проведені прямими лініями, часто у малозаселених районах (наприклад, кордони в районі Сахари чи на Алясці);
- звивисті кордони, що враховують природні рубежі або ареали етнічного розселення, які є найпоширенішими.

Кордони в акваторіях (затоках, протоках, озерах) складної конфігурації встановлюють через рівновіддалені точки на берегах, координати яких залишаються незмінними. У випадку пересихання водойми така лінія стає сухопутним кордоном, що є актуальним, зокрема, через пересихання Аральського моря або загрозу зникнення Мертвого моря.

З точки зору природних особливостей, кордони поділяються на:

- гірські (орографічні), що проходять по вершинах гірських хребтів (як франко-іспанський кордон у Піренеях або кордон між Аргентиною і Чилі в Андах);
- рівнинні (наприклад, кордони Білорусі);
- річкові (між Україною та Румунією по Дунаю);
- озерні (між США та Канадою на Великих озерах);
- морські (між Росією та Україною в Азовському морі).

Ще однією важливою ознакою для класифікації є історія походження та тривалість існування кордонів. Ця класифікація іноді називається генетичною. Вона поділяє кордони на:

- антецендентні, тобто встановлені до освоєння територій (як кордони США і Канади або на Аравійському півострові);
- субсеквентні, що виникли після формування культурно-економічних спільнот і враховують ці відмінності (як кордони між європейськими державами);
- «накладені» кордони, встановлені без урахування існуючих мовних чи культурних відмінностей (наприклад, колоніальні кордони в Африці);
- реліктові кордони, які збереглися з минулих історичних періодів і втратили своє первинне значення. [121]

Державні кордони поділяють за різними критеріями.

1. За місцем проходження:

- а) сухопутні;
- б) водні (морські, річні, озерні, кордони інших водойм);
- в) повітряні;
- г) підземні (кордони надр суші і вод держави).

Сухопутні кордони встановлюються на основі чітко виражених точок та рельєфних ліній або легко помітних орієнтирів. Зазвичай вони проводяться з урахуванням природних особливостей місцевості, таких як гори, річки чи узбережжя. Іноді кордони можуть прокладатися по прямій лінії між двома точками або збігатися з паралелями і меридіанами.

Водні кордони поділяються на морські, річкові, озерні та кордони інших водойм. Морські кордони включають зовнішні межі територіальних вод держави або лінії, що розмежовують територіальні води сусідніх чи протилежних держав. Встановлення морських кордонів регулюється національним законодавством відповідно до загальноновизнаних міжнародних принципів і норм. Згідно з Конвенцією ООН з морського права 1982 року, кожна держава має право визначати ширину свого територіального моря до 12 морських миль. Відповідно до цього, українське законодавство також встановлює ширину територіального моря України в 12 морських миль,

починаючи від лінії найбільшого відпливу на материку або островах, що належать Україні. [47]

При розмежуванні територіальних вод між державами, кордон встановлюється за згодою між ними. За загальним правилом, жодна з держав не може розширювати свої територіальні води за серединну лінію, кожна точка якої є рівновіддаленою від вихідних ліній кожної зі сторін. Однак можливі винятки, зокрема, через історичні чи інші обставини, що потребують особливого розмежування. Українське законодавство також передбачає можливість встановлення іншої ширини територіального моря на основі міжнародних договорів.

Кордони на річках встановлюються за домовленістю між сусідніми державами і затверджуються в національних законодавствах. Для України на судноплавних річках кордони проходять по середині головного фарватеру або тальвегу, на несудноплавних — по середині річки або її головного рукава.

На озерах і інших водоймах кордон України проходить по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону до берегів даної водойми.

Повітряні кордони держави визначаються боковими і висотними межами її повітряного простору. Боковий кордон повітряного простору — це вертикальна поверхня, що збігається з сухопутною або водною лінією державного кордону. Висотні межі повітряного простору на сьогодні не встановлені, проте можливість їх визначення виникає у зв'язку з розвитком космічних досліджень. Оптимальною висотою верхнього кордону повітряного простору вважається 100-110 км над рівнем моря.

Також не встановлено глибинну межу надр, що належать державі. За загальним правилом, суверенітет держави поширюється на її надра настільки глибоко, наскільки технічно можливо здійснювати їх розробку. Боковий кордон надр держави визначається вертикальною площиною, що проходить через сухопутні й водні кордони аж до центру Землі.

2. За формою проходження:

- а) лінійний кордон – прокладається на поверхні землі або води;
- б) вертикальний кордон (площина) – поширюється у повітряний простір, надра та води. Такий кордон має форму неправильної конусоподібної поверхні, з вершиною, що знаходиться в центрі Землі, а бокова поверхня проходить через лінію державного кордону на суші та воді.[145; с.97]

3. За характером проходження:

а) Орографічні (фізичні) кордони – встановлюються з урахуванням природного рельєфу місцевості та природних бар'єрів, таких як гори, річки, берегова лінія тощо;

б) Астрономічні кордони – прокладаються по паралелях і меридіанах. Цей метод розмежування часто використовувався європейськими державами під час поділу сфер впливу в Латинській Америці та Африці;

в) Геометричні кордони – проводяться по прямих лініях, що з'єднують певні точки на земній поверхні, без прив'язки до географічних або астрономічних факторів. Можливі відхилення, наприклад, для уникнення будівель чи забезпечення доступу до водних джерел.

П. Смоленський вважав астрономічні кордони різновидом геометричних, з тією особливістю, що вони базуються на паралелях і меридіанах. [115; с.7]

На практиці найчастіше використовуються комбіновані кордони, де враховуються різні критерії при їх встановленні.

4. За способом встановлення:

а) Юридично встановлені або договірні кордони – визначаються та закріплюються офіційними угодами або договорами між державами;

б) Історично сформовані або фактичні кордони – їхнє точне положення не зафіксовано в офіційних угодах між сусідніми державами, проте завдяки тривалому дотриманню на практиці вони визнаються обома сторонами. Таке визнання створює міжнародно-правовий звичай, що надає цим кордонам юридично обов'язковий статус для держав-сусідів.

5. За етапом встановлення (міжнародно-правового оформлення):
 - а) делімітовані – визначені картографічно;
 - б) демарковані – позначені відповідними знаками на місцевості;
6. Залежно від можливості зміщення державного кордону, що проходить по річці, внаслідок природних змін:
 - а) рухомі;
 - б) нерухомі.

Рухомі кордони – це ті, чия лінія може змінюватися внаслідок зміни фарватеру або тальвегу судноплавних річок, а також рівня води в несудноплавних річках. Такі зміни можуть призводити до зміщення середини річки, вздовж якої проходить кордон.

Кордони України зазвичай є нерухомими. Відповідно до Закону «Про державний кордон України», лінія державного кордону України, яка проходить по річках, озерах чи інших водоймах, не змінюється ні через зміни берегової лінії, ні через коливання рівня води, ні через зміщення русла річки, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

7. За характером міждержавних меж:
 - а) Природні кордони – це кордони, які проходять через важкодоступні природні утворення, такі як гори, річки, моря, пустелі тощо;
 - б) Штучні (довільні) кордони – встановлюються шляхом проведення ліній розмежування, не прив'язаних до природних рубежів. На сьогодні природні кордони у чистому вигляді майже не зустрічаються, оскільки штучні кордони встановлюються навіть у тих місцях, де природні межі вже існують.

8. За складністю порядку їх перетинання:
 - а) «Закриті» кордони – це державні кордони з ускладненим режимом перетину, посиленою охороною та іншими заходами, що приймаються для захисту інтересів держави. У чистому вигляді «закритими» були зовнішні кордони Радянського Союзу;
 - б) «Відкриті» або «прозорі» кордони – це кордони, де встановлено

спрощений порядок перетину. «Закриті» та «прозорі» кордони також називають відповідно реальними та умовними.[62]

Кордони України, згідно з цією класифікацією, мають ознаки як «відкритих» («прозорих»), так і «закритих» кордонів. Наприклад, на кордонах із країнами СНД (Білоруссю, Молдовою, Росією) переважають риси «відкритих» кордонів, тоді як на західних та південно-західних кордонах (з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією) домінують ознаки «закритих» кордонів.

Існують також інші класифікації кордонів, наприклад, запропонована К. Хаусгофером, який поділяв кордони на атакуючі, маневрові, балануючі, оборонні, занепадницькі та апатичні. [115; с.7] Очевидно, що ці кордони розглядаються з військової точки зору. Дискусії щодо класифікацій державних кордонів тривають і сьогодні. Важливо визнати не тільки наукову цінність поділу кордонів на види, але й їх практичне значення, яке використовується при нанесенні кордонів на карту (делімітація), встановленні меж на місцевості (демаркація), або визначенні лінії кордону в разі зміщення русла річок.

1.3. Міжнародно - правові аспекти визначення кордонів

Поважання кордонів є ключовою передумовою для підтримання миру між державами. Міжнародне право зобов'язує утримуватися від будь-яких зазіхань на кордони інших країн, а також від дій, спрямованих на захоплення частини або всієї території іншої держави. Зміни кордонів можуть відбуватися лише відповідно до норм міжнародного права, мирним шляхом та за взаємною згодою сторін. Основними принципами міжнародного права у регулюванні державних кордонів є: територіальна цілісність держав, непорушність і недоторканність державних кордонів, а також добросовісне виконання міжнародних зобов'язань. Одним із найважливіших принципів міжнародного права є непорушність і недоторканність державних кордонів, що лежить в основі міжнародно-правового регулювання.

Історія формування цього принципу, подібно до принципу територіальної цілісності, тісно пов'язана з розвитком міжнародного права. Однак доктринальні дослідження, що стосуються інституціоналізації принципу непорушності кордонів, демонструють непослідовність у викладі цієї теми та відсутність єдиного підходу до його трактування. Представники російської школи міжнародного права часто наголошують на важливій ролі країн-учасниць Варшавського договору у встановленні принципу непорушності кордонів як елемента міждержавних відносин. Водночас інші дослідники пов'язують його формування із появою суверенних держав під час розпаду феодальної системи міжнародних відносин або після підписання Вестфальського миру 1648 року. Через різницю в часових рамках виникнення цього принципу, його історичний розвиток залишається складним для формування чіткої та послідовної моделі. Для систематизації аналізу інституціоналізації принципу непорушності кордонів доцільно застосувати підхід, що полягає в тому, що формування окремих юридичних норм передувало становленню цього принципу як завершеного елемента міжнародного права. Важливим періодом для дослідження становлення принципу непорушності кордонів є час стародавнього міжнародного права. Аналіз цього періоду дозволив виявити, що концепція непорушності кордонів зароджувалася через договірне закріплення кордонів. О. Буткевич зазначив, що договірна практика того часу, зокрема угода між царем Суппілуліумою I та правителем Мітанні Шаттівазою у 1350 році до н. е., сприяла становленню принципу непорушності кордонів. Формулювання кордонів у таких угодах не тільки встановлювало межі, але й забороняло спроби їх зміни.

Це раннє розуміння непорушності кордонів відображає один із юридичних приписів, що згодом стали частиною сучасної концепції міжнародного права. Заборона будь-яких посягань на кордони, як це закріплено у Заключному акті НБСЄ 1975 року, є продовженням цієї ідеї. Таким чином, нормативно-правова регламентація недоторканності кордонів у

стародавні часи відіграла важливу роль у формуванні сучасного принципу непорушності кордонів.

Сучасні дослідження також підкреслюють тісний зв'язок між недоторканністю та непорушністю кордонів. За теорією міжнародного права, недоторканність є складовою частиною принципу непорушності кордонів, де обидва елементи часто поєднуються в одному принципі – «недоторканності та непорушності державних кордонів». Укладення угод щодо визначення кордонів не лише закріплювало засади принципу непорушності, але й включало елемент їх недоторканності, що мало практичне значення для захисту державних територій. Наприклад, договір між правителями міст Месопотамії, укладений у 3100 році до н. е., не лише підтверджував існуючу лінію кордону, але й забезпечував її недоторканність. Подібні положення містилися в угоді між фараоном Рамзесом II і хетським царем Хаттусилем, укладеній у 1300 році до н. е. Таким чином, витоки принципу непорушності кордонів сягають договірної практики стародавнього міжнародного права, коли державні кордони закріплювалися за допомогою міжнародних угод. Недоторканність кордонів стала вагомим елементом, що сприяла укріпленню принципу непорушності у міжнародних відносинах.

Період від падіння Римської імперії до Вестфальського миру 1648 року повторила тенденції становлення цього принципу, які склалися в попередній епосі міжнародного права. Продовження його розвитку відбувалося за активної участі Київської Русі. Наприклад, український юрист О. Мережко припустив, що зміст міжкнязівських договорів Київської Русі передбачав зародки сучасних міжнародних принципів, серед яких він виокремлює принцип непорушності кордонів.

Договірне визначення кордонів залишилося ключовим способом інституціалізації цього принципу. Так, папська булла «Inter Cetera № 2» 1493 року містила положення щодо визначення кордонів кастильських володінь, а Тордесільяський договір 1494 року встановив лінію розмежування

між португальськими та кастильськими територіями. Наступний етап інституціалізації принципу непорушності кордонів охопив період міжнародного права від Вестфальського миру до Гаазьких мирних конференцій.

Вестфальський мир 1648 року є важливим об'єктом для вивчення становлення принципу непорушності кордонів. Деякі науковці, такі як Ю. Ільїн, М. Буроменський, Г. Анцелевич і О. Покрещук, розглядали Вестфальський мир як основоположне джерело цього принципу. Ю. Ільїн категорично заявляв, що саме в цьому договорі було закріплено принцип непорушності кордонів. Натомість М. Буроменський займав обережнішу позицію, зазначаючи, що саме з Вестфальського миру 1648 року можна вести відлік розвитку цього принципу в міжнародному праві.

Дослідники Г. Анцелевич і О. Покрещук підкреслили важливість аспекту непорушності кордонів, встановлених Вестфальським миром. Проте теоретична основа їхньої позиції недостатньо аргументована. Зважаючи на те, що принцип непорушності кордонів зародився у договірній практиці ще в період стародавнього міжнародного права і продовжував формуватися на наступних етапах його розвитку, Вестфальський мир можна розглядати як одне із джерел цього принципу. Проте варто зазначити, що цей акт лише імпліцитно підтримував принцип непорушності кордонів, оскільки основна увага в ньому приділялася визначенню державних кордонів. Попри це, на практиці Вестфальський мир 1648 року відіграв значну роль у зміцненні цього принципу в міжнародному праві. Закріплені ним кордони зберігалися без змін до 1806 року, що свідчить про його впливовість. Деякі з положень Вестфальського миру навіть було використано під час розробки статей Статуту Ліги Націй.[6]

Наступний етап розвитку принципу непорушності кордонів тісно пов'язаний із Віденським конгресом 1815 року. Особливо значущим є рішення про відновлення територіальних меж Франції зразка 1791 року, яке стало

важливим підсумком роботи конгресу. Це рішення засуджувало політику Франції щодо насильницького розширення території та зміни кордонів. Міжнародне співтовариство, таким чином, підтвердило заборону на використання сили або загрозу її застосування з метою зміни державних кордонів. Це стало одним із ключових юридичних положень принципу непорушності кордонів.

Затвердження цього аспекту державами-учасниками Віденського конгресу стало важливим кроком у подальшій інституціалізації принципу непорушності кордонів. Таким чином, протягом періоду від Вестфальського миру до Гаазьких мирних конференцій цей принцип поступово став невід'ємною частиною механізму міжнародно-правового регулювання. Паралельно з цими процесами спостерігається зростання міжнародної правосвідомості серед суб'єктів міжнародного права, які надають все більшого значення принципу непорушності кордонів у міждержавних відносинах. У період від Гаазьких мирних конференцій до створення ООН та формування сучасного міжнародного права відбувається планомірний перехід принципу непорушності кордонів на якісно новий рівень. Завдяки правотворчій діяльності держав цей принцип наповнюється конкретним правовим змістом, який відповідає його сучасному нормативно-правовому визначенню у міжнародних відносинах.

Одним із перших джерел цього принципу в зазначений період є угода між колишнім Радянським Союзом і Персією, укладена у 1921 році. У статті 3 цієї угоди обидві сторони підтверджують обов'язок поважати кордон, визначений попередньою угодою.

Цей приклад кодифікації принципу непорушності кордонів демонструє поетапний і цілеспрямований розвиток цього принципу. Крім того, оскільки його становлення розпочалося ще в період стародавнього міжнародного права, поступово визрівають об'єктивні передумови для того, щоб непорушність кордонів стала фундаментальною нормою міжнародних відносин. Подальша

інституціоналізація цього принципу зумовлюється його динамічною кодифікацією на рівні двостороннього співробітництва між державами.

Одним із яскравих прикладів таких міжнародних угод є двосторонні договори за участю колишнього СРСР. Стаття 1 Міжнародного договору між СРСР та Естонією про ненапад і мирне вирішення суперечок 1932 року встановлює зобов'язання сторін щодо непорушності кордонів і гарантує збереження кордонів, визначених попереднім договором 1920 року. Таким чином, норма про непорушність кордонів поступово інтегрувалася у договірну практику держав, головним чином через двосторонні угоди. На цьому етапі розвитку, функціональна роль принципу непорушності кордонів була спрямована на забезпечення стабільності державних кордонів та протидію їх зміні за допомогою сили або погрози її застосування.

У другій половині ХХ ст. відбувається стрімкий розвиток цього принципу. Одним із перших проявів цього процесу стала Декларація про визволену Європу 1945 року, яка заперечувала легітимність територіальних змін, здобутих за допомогою сили. [60]

Наступним важливим етапом у розвитку принципу непорушності кордонів стало підписання в 1955 році договору про партнерство, співпрацю та взаємну допомогу, що призвело до створення Організації Варшавського договору (ОВД). Стаття 5 цього договору зобов'язувала учасників забезпечувати непорушність кордонів одна одної. Імплементация цих положень у подальших договорах між державами-учасницями значно посилила кодифікацію принципу непорушності кордонів. [61]

З 1970-х років спостерігалася структуризація ключових юридичних положень цього принципу. Яскравим прикладом є міжнародна угода між СРСР та Федеративною Республікою Німеччина (ФРН), підписана в 1970 році, де сторони підтвердили непорушність своїх кордонів і зобов'язалися утримуватися від будь-яких територіальних претензій у майбутньому. Особливість цієї міжнародної угоди полягала не лише у правовому закріпленні

принципу непорушності кордонів, але і в тому, що вона повністю узгоджувалася з результатами Ялтинської та Потсдамської конференцій, які стосувалися територіальних питань. Таким чином, у 1970-х роках у рамках нормативного змісту цього принципу було сформовано два ключові юридичні положення: перше – це обов'язок визнавати існуючі кордони, друге – зобов'язання утримуватись від територіальних претензій.

Конкретизація правового змісту норми непорушності кордонів створило передумови для її визнання як окремого принципу міжнародного права. Поступова кодифікація цього принципу, попри супротив деяких держав, закономірно привела до його закріплення у Заключному акті НБСЄ 1975 року. Втім, як правильно відзначали дослідники міжнародного права, принцип непорушності кордонів не є новою нормою, яка виникла лише через підписання Заключного акта. Його особливість у контексті розвитку цього принципу виявляється у двох аспектах: по-перше, він фактично інтегрований у систему основних принципів міжнародного права, і по-друге, його правовий зміст отримав детальне нормативне визначення.

Проте, юридичне оформлення принципу непорушності кордонів, зокрема щодо його універсалізації як базового принципу міжнародного права, продовжилося на наступних етапах його розвитку. Подальша інституціалізація цього принципу була пов'язана з розширенням його дії за межі держав-учасниць Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Основним напрямом його розвитку стало посилення ролі принципу непорушності кордонів у міжнародно-правовому регулюванні, за активного сприяння міжнародних організацій як регіонального, так і універсального характеру. Важливу роль у кодифікації принципу непорушності кордонів відіграла Організація Об'єднаних Націй, як міжнародна організація універсального масштабу. Особливої уваги заслуговують окремі резолюції Ради Безпеки (РБ ООН) та Генеральної Асамблеї (ГА ООН), а також доповіді, заяви й виступи представників держав у межах органів ООН. Принцип непорушності кордонів

широко застосовувався в діяльності РБ ООН. Наприклад, у резолюції № 687 (1991 рік) Рада Безпеки закликала до поваги міжнародно визнаних кордонів між Іраком та Кувейтом. В інших випадках, таких як резолюція № 874 (1993 рік) щодо Нагірного Карабаху та резолюція № 880 щодо ситуації в Камбоджі, РБ ООН закликала конфліктуючі сторони вирішувати спори на основі принципу непорушності кордонів.

Також діяльність Генеральної Асамблеї ООН є важливим прикладом кодифікації цього принципу. Наприклад, резолюція № 34/100 містила звернення до міжнародної спільноти з вимогою дотримуватися принципу непорушності кордонів. У цьому контексті варто зазначити про важливість доповідей, заяв і виступів представників різних держав в органах ООН, які чітко відображали міжнародно-правові позиції цих країн щодо принципу непорушності кордонів. Наприклад, у спільній заяві президентів Грузії та Азербайджану до Генерального секретаря ООН цей принцип розглядався як інструмент для вирішення конфліктів в Абхазії та Нагірному Карабасі.

Також, принцип непорушності кордонів був акцентований у виступі представника України, А. Зленка, під час засідання Ради Безпеки ООН, де він підкреслив загальне визнання цього принципу міжнародним співтовариством. Важливим є також виступ представника Ліберії в Генеральній Асамблеї ООН та звіт Естонії перед Комітетом ООН з прав людини, в якому підтверджувалася відданість принципу непорушності кордонів.

Широка дискусія щодо цього принципу відбулася під час обговорення проекту конвенції про правонаступництво держав у Комісії міжнародного права (КМП). Зокрема, представник Сомалі наголосив на тому, що принцип непорушності кордонів застосовується лише у випадках демаркованих кордонів, встановлених на основі міжнародних договорів. Таким чином, на основі розглянутих прикладів правотворчої діяльності ООН і міжнародно-правових позицій держав чітко простежується тенденція поступової трансформації принципу непорушності кордонів у загальновизнаний

універсальний принцип міжнародного права. У таких умовах концепції, що обмежують застосування цього принципу виключно регіональною сферою, поступово втрачають свою актуальність. Яскравим підтвердженням цього є декларація добросусідських відносин, стабільності, безпеки та співробітництва, ухвалена на зустрічі міністрів закордонних справ держав Південно-Східної Європи в Греції 9-10 червня 1997 року, яка проголошує принцип непорушності кордонів одним з основних принципів міждержавних відносин.

Кодифікація принципу непорушності кордонів на універсальному рівні за участі ООН доповнилася діяльністю регіональних міжнародних організацій. Цей етап дослідження охопив аналіз діяльності таких організацій, як Рада Європи (РЄ), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Організація ісламської співпраці (ОІК) та Африканський Союз (АС).

Рада Європи є одним із найактивніших учасників процесу кодифікації принципу непорушності кордонів. Особливості цієї кодифікації в межах РЄ полягають у тому, що принцип непорушності кордонів зазвичай використовується як нормативна основа для прийняття відповідних резолюцій. Наприклад, у рекомендації Парламентської Асамблеї РЄ щодо забезпечення державами-членами гарантій непорушності кордонів Палестинської автономії цей принцип становить невід'ємну частину резолюції № 728 (1980 рік). Також текст резолюції № 872 (1987 рік), присвяченої ситуації в Прибалтійських державах, підтвердив важливість дотримання принципу непорушності кордонів. Водночас у зазначеній резолюції зроблено застереження про правомірність зміни існуючих кордонів мирними засобами відповідно до міжнародного права.

Крім того, Парламентська Асамблея РЄ неодноразово розглядала цей принцип у своїх доповідях, підкреслюючи його значення як основного елемента стабільності міжнародних відносин і регіональної безпеки. У доповіді щодо набуття членства Хорватією в Раді Європи принцип

непорушності кордонів згадувався в контексті зобов'язань Хорватії щодо його дотримання. Аналогічно, інша доповідь, присвячена конфліктам у Нагірному Карабасі та Абхазії, пропонувала застосування цього принципу як одного з механізмів для врегулювання конфліктів.

Важливу роль у кодифікації та розвитку цього принципу відіграла також ОБСЄ. Декларації ОБСЄ, такі як Оттавська декларація 1995 року та Копенгагенська декларація 1998 року, наголошували на необхідності дотримання принципу непорушності кордонів, зокрема щодо Союзної Республіки Югославії. Крім того, ОБСЄ активно впроваджувала цей принцип у своїй діяльності, як це видно з доповідей місії ОБСЄ в Молдові та виступів високопосадовців ОБСЄ. Наприклад, верховний комісар ОБСЄ з прав національних меншин у своїх промовах неодноразово підкреслював важливість дотримання непорушності кордонів. Голова ОБСЄ С. Пассі на дванадцятому засіданні Ради Міністрів ОБСЄ у 2004 році підтвердив важливість дотримання цього принципу в контексті політичної ситуації в Україні.

Іншою важливою міжнародною регіональною організацією, що вплинула на розвиток і кодифікацію принципу непорушності кордонів, є ОІК, яка об'єднує мусульманські держави. Наприклад, у резолюції № 25/16-р 1986 року держави-члени ОІК відзначили юридичну обов'язковість цього принципу і закликали міжнародне співтовариство дотримуватись його щодо Іраку. У Дакарській декларації 1991 року, як і в інших актах, принцип непорушності кордонів закріплено як основний елемент міжнародного права, що зобов'язує держави-учасниці ОІК дотримуватися існуючих, міжнародно визнаних кордонів. Резолюція № 21/28-р 2001 року підкреслила важливість цього принципу в контексті конфлікту між Вірменією та Азербайджаном, що свідчить про його ключову роль у забезпеченні стабільності.

Кодифікація принципу непорушності кордонів у діяльності Африканського Союзу (АС) мала свої особливості на тлі інших міжнародних

організацій. Одна з перших резолюцій АС — АНГ/Res.16 (I) 1964 року — встановлювала обов'язок держав-членів поважати кордони, які існували на момент здобуття незалежності. Це показує тісний зв'язок принципу непорушності кордонів з принципом ***uti possidetis***, який передбачав, що нові незалежні держави зберігають кордони, встановлені в колоніальний період. Цей принцип часто використовується для вирішення територіальних спорів та визначення правонаступництва держав.

На відміну від підходу АС, де принцип непорушності кордонів базується на факті незалежності держав, інші міжнародні організації надають цьому принципу роль охоронця договорів і визнаних міжнародних кордонів. Резолюція АНГ/Res. 90 (XV) 1978 року вводить поняття «суверенність існуючих кордонів», що фактично можна тлумачити як непорушність цих кордонів. Алжирська декларація 1999 року також підтвердила цей принцип як фундаментальний для вирішення територіальних суперечок.

Таким чином, підходи до кодифікації принципу непорушності кордонів у різних міжнародних організаціях варіюються. У випадку АС цей принцип використовується як юридичний механізм захисту кордонів, які визначені історичними подіями, такими як здобуття незалежності. Масштабна кодифікація принципу непорушності кордонів не обмежується лише прикладами діяльності міжнародних регіональних організацій. Важливу роль у цьому процесі відіграло двостороннє співробітництво між державами. Принцип непорушності кордонів закріплено в багатьох міжнародних угодах, таких як угоди про співробітництво та партнерство між Іспанією та Польщею, Угорщиною і Румунією, укладені в 1992 році, які включають норму цього принципу. Окрім того, розвиток принципу непорушності кордонів тривав і на рівні внутрішнього правопорядку держав.

У національному законодавстві держав цей принцип поступово знаходив відображення, часто в конституціях. Наприклад, в Конституції Російської Федерації 1993 року, в статті 15 зазначено, що загальновизнані принципи та

норми міжнародного права є частиною правової системи країни.

Отже, кодифікація принципу непорушності кордонів — це складний і багатогранний процес, що продовжує динамічно розвиватися. Враховуючи активну участь у цьому процесі міжнародних організацій універсального характеру, таких як ООН, а також низки регіональних організацій (Рада Європи, ОБСЄ, ОІК, Африканський Союз), можна зробити висновок, що цей принцип став універсальною нормою міжнародного права. Більше того, вивчення процесу кодифікації принципу непорушності кордонів демонструє широке використання практики міжнародних організацій, які представляють різні правові системи світу. Цей підхід підкреслює значення резолюцій міжнародних організацій як основи для обґрунтування універсального характеру принципу непорушності кордонів. Незважаючи на те, що резолюції зазвичай мають рекомендаційний характер, Міжнародний суд ООН неодноразово підтверджував, що певні положення таких резолюцій, а також інші акти, що належать до так званого *soft law* (м'якого права), можуть мати юридичну силу. Суд підкреслював, що ці акти можуть бути розглянуті як вираження *opinio juris*, тобто правової переконаності держав у певній нормі.

Таким чином, принцип непорушності кордонів набув статусу обов'язкового міжнародного правового правила через визнання його в численних резолюціях та правових документах, навіть якщо вони не є безпосередньо зобов'язуючими. Це підтвердило важливість принципу в контексті міжнародних відносин і його закріплення в міжнародному праві, забезпечуючи стабільність і безпеку кордонів на глобальному рівні.

Дослідження принципу непорушності та недоторканності кордонів (надалі — непорушності) вимагало розгляду його загальних та спеціальних ознак. Основні загальні ознаки принципу непорушності кордонів включають його універсальність, загальновизнаність і імперативність. Ці характеристики відображають його важливість у системі міжнародного права та динамічний розвиток цього принципу на сучасному етапі. Спеціальні ознаки принципу

непорушності розкривають його сутність на більш глибокому рівні, пояснюючи, як він працює на практиці.

Однією з основних спеціальних ознак є його функція забезпечення міжнародного миру та безпеки. Це означає, що принцип непорушності кордонів відіграє ключову роль у захисті суверенітету держав, оскільки саме визнані кордони є фундаментом для реалізації суверенних прав держав у межах міжнародно визнаних територій. Ця функція підкріплена правовими гарантіями, що забезпечують юридичні механізми дотримання державного суверенітету.

Інша важлива спеціальна ознака – функція забезпечення стабільності кордонів. Вона ґрунтується на положеннях міжнародних договорів, зокрема Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року та Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 року. Ці документи надають правову основу для стабільності кордонів і забезпечують безперервність дії міжнародних договорів, що регулюють кордони.

Принцип непорушності кордонів отримав своє окреме місце в системі міжнародного права після підписання Декларації 1970 року, де був визначений у контексті заборони застосування сили. Його статус як основного принципу міжнародного права було закріплено з підписанням Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) у 1975 році.

Заключний акт містить чітку формульовану норму: «Держави-учасниці визнають непорушними всі кордони, як і кордони всіх держав у Європі, і будуть утримуватись як тепер, так і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Вони також утримуватимуться від будь-яких претензій або дій, спрямованих на захоплення чи узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці.»

Модель юридичного змісту принципу непорушності кордонів можна структурувати таким чином: його внутрішня структура визначається нормами, що мають як забороняючий, так і зобов'язуючий характер. Забороняючі норми

передбачають заборону на застосування сили або загрози нею з метою зміни кордонів держави, а також узурпацію чи анексію територій. Зобов'язуючі норми включають обов'язок визнання існуючих кордонів як юридично встановлених, що має універсальний характер, і взаємну відмову від територіальних претензій.

Суб'єктами цього принципу є всі без винятку загальноновизнані суб'єкти міжнародного права, серед яких держави, державоподібні утворення, міжнародні міжурядові організації, а також нації та народи, які борються за своє самовизначення. Головним об'єктом цього принципу є державна територія, політична незалежність, єдність держави та її кордони. Особливим об'єктом є міждержавні відносини, що спрямовані на забезпечення стабільності державних кордонів.

Таким чином, принцип непорушності кордонів розглянуто крізь призму як загальних, так і спеціальних ознак. Його внутрішня структура є цілісною та завершеною, а юридичні норми цього принципу мають універсальну сферу дії, що охоплює як зобов'язуючі, так і забороняючі положення. З огляду на динамічний характер міжнародного права, нормативний зміст цього принципу може зазнавати змін у майбутньому, що дозволяє йому адаптуватися до нових викликів і обставин.

У сучасному міжнародному праві утвердився підхід, згідно з яким територія є одним з обов'язкових атрибутів держави, окреслена визначеними кордонами. У державно-правовому аспекті територія пов'язана з основною властивістю держави – суверенітетом, що визначає її верховенство, самостійність та повноту влади на території, а також її незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах. Статут ООН 1945 року зобов'язує держави утримуватися від застосування сили або загрози її застосування проти територіальної недоторканності іншої держави. Принцип непорушності кордонів був закріплений у Заключному акті НБСЄ 1975 року.[67] Міжнародний Суд ООН у справі про протоку Корфу 1949 року (Велика

Британія проти Албанії) підкреслив, що принцип поваги до територіального суверенітету є основою міжнародних відносин.[147]

Визначення та закріплення правового статусу державного кордону через міжнародні договори є важливим не лише для визначення меж державного суверенітету, але й для запобігання територіальним суперечкам, які можуть загрожувати як Україні, так і міжнародній безпеці. Для України, як і для будь-якої іншої держави, ключовим є юридичне визначення кордонів, що включає процеси делімітації, демаркації та редемаркації, а також укладення договорів про кордон з сусідніми країнами.

Наразі Україна врегулювала питання державного кордону лише з трьома із семи сусідніх країн – Польщею, Словаччиною та Угорщиною. Однак питання міжнародно-правового статусу державних кордонів України отримало недостатню увагу у вітчизняній науці. Окремі аспекти цього питання досліджувалися в роботах таких науковців, як О. Задорожній, А. Мостиський, Т. Цимбрівський, Р. Алямкін, Т. Цимбалістий, В. Галан, А. Мельник та інші. Вони розглядали історико-правові аспекти становлення кордонів України, міжнародно-правові наслідки агресії Росії, а також особливості міжнародного правонаступництва України щодо міжнародних договорів, підписаних за часів СРСР.

У сучасному міжнародному праві виділяють чотири види державних кордонів: суходільні, водні (морські), повітряні та кордони надр. Територіальні кордони України в надрах поширюються до глибин, доступних для геологічного дослідження, а суверенітет у повітряному просторі визначається висотою в 100–110 км над рівнем моря. Найбільш складними є питання делімітації суходільних і морських кордонів, де можливі суперечки із сусідніми державами. Загальна протяжність державного кордону України становить 6992,982 км, що робить питання його врегулювання вкрай актуальним для міжнародної безпеки.

Із загальної протяжності державного кордону України, що становить

6992,982 км, на сухопутну ділянку припадає 5637,982 км, а довжина морської ділянки становить 1355 км (із них 1056,5 км по Чорному морю, 249,5 км по Азовському морю та 49 км по Керченській протоці). Площа виключної економічної зони України дорівнює 72 658 км².^[120] Україна межує із сімома державами, чотири з яких є членами Європейського Союзу (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія), а три – членами СНД (Молдова, Білорусь, Росія).

Міжнародно-правовий статус державних кордонів України ґрунтується на міжнародно-правових актах універсального та регіонального характеру, таких як Статут ООН 1945 року, резолюції Генеральної Асамблеї ООН, Гельсінський Заключний акт НБСЄ 1975 року, Паризька хартія для нової Європи 1990 року, а також Будапештський меморандум 1994 року, який гарантує безпеку України у зв'язку з її приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року.

Для делімітації морських просторів Україна використовує Конвенцію ООН з морського права 1982 року та відповідні двосторонні договори з Румунією і Туреччиною. Зокрема, Рішення Міжнародного Суду ООН від 2009 року визначає делімітацію морських просторів у Чорному морі між Україною та Румунією. Україна також делімітувала виключну економічну зону і континентальний шельф із Туреччиною.

Державний кордон України з Росією регулюється двосторонніми угодами, які на основі принципу *uti possidetis* перетворюють адміністративні кордони колишнього СРСР на державні кордони між цими країнами.

Основу міжнародно-правового регулювання спільного державного кордону України з Російською Федерацією становить безстроковий міжнародний договір з Російською Федерацією від 28 січня 2003 року, який не містить положень про денонсацію, що свідчить про його довгострокову дію. Організаційно-правове забезпечення договірного оформлення кордонів України із сусідніми державами покладається на Представника України з

питань договірно-правового оформлення державного кордону.

Делімітація державного кордону з Росією практично завершена. Проте угода від 17 травня 2010 року про демаркацію кордону фактично не виконується через бездіяльність Російської Федерації, і Україна здійснює односторонню демаркацію, керуючись принципом права на захист своїх прав (*ibi jus, ibi remedium*).

Україна не врегулювала 4 з 7 точок стику своїх кордонів із сусідніми державами, однак точки стику з Молдовою та Румунією, а також з Білоруссю і Росією, залишаються на стадії обговорення.

Подальші кроки включають укладення низки міжнародних договорів для врегулювання таких питань:

- визначення точок стику державних кордонів України з Молдовою і Румунією («Прут» і «Дунай»), а також з Білоруссю і Росією (орієнтовно «Курган Дружби», село Сеньківка);
- визначення режиму державного кордону з Молдовою, Білоруссю і Росією;
- врегулювання точок стику виключних економічних зон і континентальних шельфів між Україною, Румунією, Болгарією і Туреччиною;
- делімітація морських просторів із Росією в Керченській протоці, Азовському та Чорному морях, а також визначення точок стику виключних економічних зон і шельфів між Україною, Росією і Туреччиною.

Висновки до розділу 1:

1. Отже, у науковій літературі державний кордон здебільшого визначено як юридично встановлена лінія на суходолі або воді, яка окреслює просторові межі держави та її суверенітету. Тоді як, згідно з Законом України «Про державний кордон України» державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України - суші, вод, надр, повітряного простору.

2. Однією з ключових характеристик державних кордонів є їхні функції, що пов'язані з політичними умовами та особливостями їх формування. Так, державні кордони виконують бар'єрну та контактну функції. Бар'єрна функція є найбільш потужною, через неї держава здійснює повний контроль на своїй території, обмежуючи пересування людей, товарів, капіталів та інформації. Контактна функція кордону полягає у створенні на межі декількох держав спільних природних заповідників, відкритих економічних зон.

3. Основними типами державних кордонів є: відкриті кордони, регульовані кордони та демілітаризовані зони. Враховуючи трактування таких типів кордонів, державний кордон України із РФ до 2014 року мав риси «відкритих» кордонів, починаючи з лютого 2024 року – регульований кордон.

4. Основними принципами міжнародного права у регулюванні державних кордонів є: територіальна цілісність держав, непорушність і недоторканність державних кордонів, а також добросовісне виконання міжнародних зобов'язань. Найважливішим принципом міжнародного права є непорушність і недоторканність державних кордонів, що лежить в основі міжнародно-правового регулювання.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ У ХХ СТОЛІТТІ

2.1. Формування кордону між УСРР та РРФСР після розпаду Російської імперії та утворення СРСР

Державний кордон України, як незалежної держави, формувався протягом тривалого історичного періоду.

При формуванні державного кордону України частково дотримувалися меж розселення українців.

Так, перед початком Першої світової війни українці проживали на територіях, що входили до складу двох великих імперій – Російської та Австро-Угорської. Через аграрне перенаселення багато українських селян, змушених залишати свої рідні місця у пошуках роботи, осідали не в найближчих містах, а на вільних землях, придатних для ведення сільського господарства. Водночас міське населення на територіях, заселених українцями, значною мірою поповнювалося представниками інших національностей. Оскільки в Австро-Угорщині бракувало вільних земель для колонізації, українці часто емігрували до країн Америки. На відміну від цього, у Російській імперії українські етнічні землі межували з малозаселеними територіями, які й почали заселяти українські переселенці. Завдяки цьому процесу, що тривав протягом століть, територія компактного проживання українців значно розширилася. У колонізації цих земель, крім українців, брали участь росіяни та представники інших народів.

Згідно з підрахунками Володимира Кубійовича, зробленими у 1930-х роках, до початку Першої світової війни суцільна територія, на якій українці становили більшість населення, охоплювала 718,3 тис. км², причому 89,5 відс. цієї площі належало до Російської імперії, а 10,5 відс. – до Австро-Угорської. Інші оцінки, наведені Михайлом Шаповалом, вказують на дещо більшу площу – 739 тис. км², з яких 665 тис. км² розташовувалися у межах Росії, а 74 тис. км² – в Австро-Угорщині. На цих землях до 1914 року проживало близько 46 мільйонів осіб: у Росії – 39,6 млн, в Австро-Угорщині – 6,4 млн. Із загальної

кількості населення 32,662 тис. осіб (71 відс.) були українцями, 5,379 тис. (11,7 відс.) – росіянами, 3,796 тис. (8,2 відс.) – євреями, 2,079 тис. (4,5 відс.) – поляками і 871 тис. (1,9 відс.) – німцями. [57]

У XIX – на початку XX століття Європа переживала процес формування національних держав, і цей процес не оминув Україну. Незважаючи на деяке запізнення порівняно з іншими країнами, Перша світова війна значно прискорила цей процес. Формування східного державного кордону України припадає на початок XX століття і пов'язаний із утворенням українських держав – Української Народної Республіки, Гетьманату та Директорії. Оскільки в адміністративно-територіальному устрої Російської імперії Україна не мала чітко визначених меж, національний склад населення став єдиним об'єктивним критерієм для визначення її кордонів. Цей критерій було взято за основу Центральною Радою, яка утворилася в березні 1917 року і стала центром українського національно-визвольного руху.

Додатково визначити національний склад населення допоміг Перший загальний перепис населення Російської імперії, проведений у 1897 році. Одним із його важливих показників була рідна мова, за якою й визначався національний склад.

Відповідно до Першого Універсалу Української Центральної Ради, прийнятого 10 червня 1917 року, Україна проголошувалася автономною.

4 серпня 1917 року Тимчасовий уряд Росії видав Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду в Україні, де зокрема визначено губернії на які поширюється уповноваження Генерального Секретаріату: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська і Чернігівська, з виключенням мглинського, суражського, стародубського і новозибківського повітів. [59]

Згідно з Третім Універсалом Української Центральної Ради від 20 листопада 1917 року, Українська Народна Республіка була проголошена як частина федерації з Росією. Українські кордони визначалися адміністративно-

справах національностей радянської Росії, активно підтримував ідею, що Київський обласний комітет РСДРП(б) повинен виступити ініціатором скликання Всеукраїнського з'їзду рад. Він вважав, що до організації цього з'їзду мають долучитися представники різних регіонів України – зокрема, Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава та інших міст. Таким чином, йшлося про охоплення всіх дев'яти губерній, де українці становили більшість населення. [47]

Проте спроба більшовиків захопити владу на Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся в Києві в грудні 1917 року, зазнала невдачі. У відповідь на це більшовики змінили тактику: пробільшовицькі делегати з'їзду виїхали до Харкова, де саме проходив обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. У Харкові вони об'єдналися з цим з'їздом і оголосили його Всеукраїнським. Під час цього з'їзду було створено Центральний виконавчий комітет рад Української (радянської) народної республіки, який 30 (17) грудня 1917 року утворив перший радянський уряд України – Народний секретаріат. Голова цього уряду, Микола Скрипник, у квітні 1918 року заявив, що з самого початку їхньою метою було об'єднання трудящих усіх територій, на які претендувала Центральна Рада, для боротьби з нею.

Так, Конституція УНР, ухвалена Центральною Радою 29 квітня 1918 року, проголосила державну незалежність і територіальну цілісність Української Народної Республіки, а також передбачила новий адміністративно-територіальний поділ на 30 земель, зокрема на східному кордоні – Сіверщину, Чернігівщину, Посейм'я, Слобожанщину та Подоння.[69]

Однак у ніч з 29 на 30 квітня 1918 року в Києві стався державний переворот, що завадило реалізації цих планів Центральної Ради, і було проголошено Українську Державу (Другий Гетьманат) під керівництвом гетьмана Павла Скоропадського.

Уряд гетьмана скасував адміністративно-територіальну реформу Центральної Ради, повернувшись до старого поділу, що існував за часів

Російської імперії. Українська Держава складалася з 9 губерній (Київської, Чернігівської, Харківської, Подільської, Полтавської, Волинської, Холмської, Катеринославської та Херсонської) та 2 округів (Поліської і Таврійської).

Водночас тривали переговори з представниками Кримського крайового уряду та Кубанської Народної Республіки про їх можливе входження до складу Української Держави на правах автономій. [О.Бойко. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) [Архівовано 18 листопада 2021 у Wayback Machine.] // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. — 2009. — Випуск 3.— С.232.]

Крім того, завдяки дипломатичним зусиллям Гетьманський уряд домогся приєднання до Української держави шести українських повітів Курщини: Суджанського, Гайворонського, Білгородського та Корочанського — до Харківської губернії, а також Путивльського і Рильського — до Чернігівської губернії. До Харківської губернії також мав перейти Валуйський повіт Воронізької губернії. Крім того, Україні планувалося передати місто Маріуполь, яке перебувало у складі Облaсті Війська Донського. Унаслідок цього північно-східний кордон Української держави мав дещо просунутися вглиб Росії. Однак ці домовленості залишилися нереалізованими через антигетьманське повстання, що відбулося в грудні 1918 року.

Після цього Гетьманат змінила Директорія УНР, яка поновила всі закони УНР, включно із законом про новий адміністративно-територіальний устрій, але його так і не було впроваджено. Навесні 1919 року територія України була окупована більшовиками. [8]

2.2. Зміни українсько-російського кордону в міжвоєнний період

У 1919 році, під час повторного приходу радянської влади до України, питання про кордони між Українською Соціалістичною Радянською

Республікою (УСРР) та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР) стало актуальним.

Серед територій, які Українська Держава отримала раніше, радянське керівництво України особливо відстоювало належність до УСРР Білгородського та Грайворонського повітів. Проте, попри загальне визнання принципу етнографічного критерію (право націй на самовизначення було одним із ключових лозунгів більшовиків), керівництво РСФРР наполягло на обмеженні цього принципу межами старого губернського поділу. Оскільки уряд УСРР був далеко не незалежною структурою, 7 лютого 1919 року він був змушений погодитися з цією вказівкою, внаслідок чого Білгородський і Грайворонський повіти відійшли до РСФРР. [29]

Однак цей підхід не завжди застосовувався однаково: коли постала потреба відібрати певні території в Україні, керівництво РСФРР не дотримувалося цього правила. Це вказує на нерівноправність у відносинах між радянськими республіками та пріоритети Москви, що часто порушували раніше проголошені принципи.

Формально питання про кордони між Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР) та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР) було вирішено українською стороною 10 березня 1919 року. Цього дня на розширеному засіданні Ради народних комісарів (РНК) УСРР, у якому взяв участь представник РСФРР Давид Гопнер, було схвалено «Договір про кордони з РСФРР». Договір затверджував рішення «Міжвідомчого засідання з питання про виділення Гомельської губернії та встановлення кордонів з Україною», яке відбулося 25 лютого 1919 року в Москві при Економічно-Правовому відділі Народного Комісаріату із закордонних справ РСФРР. [8]

Однак підписаний договір закріплював так званий «губернський» підхід, що обмежував застосування етнографічного критерію лише до українських претензій. Зокрема, етнографічно неукраїнські території, як Крим і чотири

повіти Чернігівської губернії, були виключені зі складу УСРР. У той самий час жоден регіон, де українці склали більшість, з РСФРР до складу УСРР не був переданий. [29]

Це свідчило про явну нерівноправність між радянськими республіками, де декларовані принципи, такі як «право націй на самовизначення», не були реалізовані на практиці.

У 1920 році радянська Україна майже повністю втратила ту обмежену управлінську автономію, яку вона ще мала у 1919 році. Це підтверджувалося рішенням Всеукраїнського Революційного комітету (Всеукрревком) від 27 січня 1920 року про об'єднання діяльності основних наркоматів УСРР з РСФРР. Це фактично означало початок процесу інтеграції УСРР до РСФРР, що керівництвом РСФРР вважалося вирішеною справою.

У 1920 році кордон між Україною та Росією зазнав істотних змін, і головним критерієм при його встановленні стала економічна доцільність. У результаті територія України на сході була значно збільшена. Весь Донбас – регіон з розвиненою важкою промисловістю – був об'єднаний в одну адміністративну одиницю, яка отримала назву Донецька губернія. Оскільки більша частина Донбасу і до цього часу входила до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), новоутворена губернія стала складовою частиною радянської України, що призвело до збільшення її території. [8]

До складу нової Донецької губернії увійшли такі території, які були затверджені постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК), узгодженою з керівництвом РСФРР. Повний перелік цих територій включав ключові промислові райони Донбасу, що відігравали важливу роль у розвитку важкої індустрії, яка була пріоритетною для радянської економіки. Це рішення не лише зміцнило економічний потенціал радянської України, але й відповідало загальним економічним планам більшовицького керівництва.

У серпні 1920 року до складу новоствореної Донецької губернії було включено станицю Луганську. Основним критерієм для цього рішення слугувала її адміністративно-географічна близькість до тогочасного центру губернії – міста Луганськ. Однак звернення Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) до керівництва РСФРР, надіслане ще навесні 1920 року з проханням приєднати до Харківської губернії Білгородський повіт, не дало позитивного результату.

Саме в таких територіальних межах РСФРР вперше на державному рівні визнала незалежність Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Це відбулося в межах «Союзного Робітничо-Селянського договору між РСФРР та УСРР» від 28 грудня 1920 року. В перших рядках цього договору йшлося про те, що обидві сторони – уряди РСФРР та УСРР – визнають «незалежність і суверенність кожної зі сторін, що домовляються». [102]

Договір також було ратифіковано на V Всеукраїнському з'їзді рад 2 березня 1921 року, де в преамбулі зазначалося про повну рівність між обома республіками, на основі якої здійснювалося їх співіснування. Особливо важливим був пункт 2 Договору, в якому уточнено, що обидві сторони визнають непорушність кордонів між ними, а також зобов'язуються уникати будь-яких територіальних претензій одна до одної. Це формально закріпило статус УСРР як рівноправного суб'єкта в рамках радянської федерації, хоча на практиці централізований контроль керівництва РСФРР залишався суттєвим. [8]

Таким чином, згаданий Союзний договір між РСФРР і УСРР вказував на відсутність будь-яких претензій, у тому числі територіальних, між республіками. УСРР, маючи кордони з такими територіями, як Шахти і Таганрог, увійшла до складу Радянського Союзу після офіційного рішення про його створення, затвердженого 6 липня 1923 року.

Проте після утворення СРСР питання кордонів знову набуло актуальності. Це було очікувано, оскільки в зверненні від 29 листопада

1924 року до керівництва СРСР, підписаному представниками УСРР А. Буценком і М. Полозом, зазначалося, що при створенні Української Соціалістичної Радянської Республіки питання про невідповідність етнографічних кордонів України з межами дев'яти губерній, де українці становили більшість, не було остаточно вирішене через громадянську війну. Було домовлено, що це питання відкладуть до стабілізації ситуації після завершення війни та зміцнення радянського режиму, щоб воно могло бути вирішене на основі детального етнографічного й економічного аналізу.

Після утворення СРСР здавалося, що настав час для вирішення цього питання. Представники УСРР підкреслювали, що під час розмежування кордонів потрібно взяти за основу «національно-етнографічний критерій», водночас враховуючи економічну доцільність і необхідність вирівнювання адміністративних кордонів.

Українська сторона запропонувала приєднати до УСРР частину Курської й Воронежської губерній РСФРР, де 69 відс. населення становили українці (загалом 2 050 956 осіб). Проте представники РСФРР виступили проти цього. У результаті комісія ЦВК СРСР винесла компромісне рішення: приєднати до УСРР території з населенням у 1 019 230 осіб, з яких 58,1 відс. становили українці (у зверненні до Політбюро ЦК РКП(б) голова комісії О. Черв'яков вказував на території з населенням 901 000 осіб, де українці становили 53 відс.). До цих територій також входили згадані раніше Білгородський та Грайворонський повіти. [38]

Однак як українська, так і російська сторони не були задоволені рішенням комісії, зокрема приєднанням Путивльського повіту до УСРР, що призвело до протестів обох сторін.

Голова комісії Олександр Черв'яков вважав усі заперечення проти рішення комісії безпідставними. У листі до Політбюро ЦК РКП(б), де він спростовував аргументи української сторони, він апелював до економічних критеріїв, зазначивши, що в «неприєднаних» територіях українці становили

навіть більшу частку населення, ніж у тих, що пропонувалося приєднати. Проте у випадку з російською стороною Черв'яков визнав, що їхні протести не мають жодного принципового обґрунтування. Він навіть зазначив: «Якщо задовольнити ці протести, то краще переглянути питання в бік об'єднання в складі УСРР усіх територій, на яких українці становлять більшість. Це буде і принципово, і політично правильніше». [38]

Однак керівництво РСФРР взяло до уваги інші принципи, декларувати які публічно на той час було політично не вигідно. Більшовицьке керівництво, всупереч рішенню комісії та рекомендаціям її голови, підтримало протести російської сторони. Хоча формально не заперечували етнографічний критерій, підтвердження якому навіть прозвучало в резолюції Комінтерну від 24 грудня 1924 року, керівництво РСФРР відмовилося застосовувати його на практиці.

Насправді відбулося лише часткове випрямлення кордону на користь УСРР, але значно більші зміни пішли на користь РСФРР. Ігнорування етнографічного критерію при вирішенні питання щодо територій Курської та Воронежської губерній, де переважало українське населення, виявилось недостатнім для керівництва РСФРР. УСРР втратила більшу частину Шахтинської та Таганрозької округ, де українці становили абсолютну більшість, і ці території були передані до складу РСФРР. Таким чином, твердження сучасної російської пропаганди про те, що у 1920-х роках радянський уряд «передав» значні території Україні, суперечить фактичним подіям: територія та населення радянської України після перегляду кордонів лише зменшилися.

Керівництво УСРР довгий час не погоджувалося на такі нерівноправні територіальні зміни. Лише після прибуття у квітні 1925 року до України Лазаря Кагановича керівництву РСФРР вдалося змусити Харків «добровільно» погодитися на скорочення території УСРР. Кінцеве рішення з цього питання було затверджене ухвалою ЦВК СРСР 16 жовтня 1925 року. За цією ухвалою до складу УСРР передали територію з населенням 278 тисяч осіб, тоді як Росія

отримала від України території, на яких проживало 478,9 тисяч осіб. [38]. Українська сторона намагалася знову підняти питання перегляду кордонів після Всесоюзного перепису 1926 року, проте ці спроби не увінчалися успіхом. У 1928 році відбулися незначні косметичні зміни кордону, які не мали відношення до національного складу населення.

У 1932 році в Україні було ліквідовано поділ на губернії та введено новий територіальний устрій — обласний. Уздовж кордону з Росією були сформовані п'ять областей: Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська та Донецька, адміністративні кордони яких загалом відповідали межах попередніх губерній. [4]

Таким чином, формування кордонів між Україною та Росією стало результатом як етнографічних, так і адміністративних факторів, що взаємодіяли під час розпаду Російської імперії та становлення радянських республік. Цей процес тривав кілька десятиліть і мав вирішальний вплив на подальший розвиток міждержавних відносин між Україною та Росією, закладаючи підґрунтя для сучасних територіальних суперечок і конфліктів.

2.3. Перегляд українсько-російського кордону в результаті Другої світової війни та післявоєнні зміни

Після закінчення Першої Світової війни та рішень Паризької мирної конференції 1919-1920 років, а також у результаті перемоги більшовиків та встановлення їхнього контролю, територія сучасної України була поділена між чотирма країнами – СРСР, Польщею, Угорщиною та Румунією. [15] 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу, де тоді проживало близько 16 відс. українців.

17 вересня 1939 року радянські війська (Український фронт) під командуванням Семена Тимошенка перетнули польський кордон. У перший день наступу радянські сили просунулися на захід на 70–100 км, взявши під контроль міста Рівне, Дубно, Збараж та Тернопіль. Офіційно

проголошувалося, що метою введення радянських військ була потреба захистити українське та білоруське населення на польській території, оскільки західні українці та білоруси були «зовсім покинуті напризволяще та залишилися беззахисними». 22 вересня 1939 року Червона армія увійшла до Львова.

28 вересня 1939 року в Москві було підписано договір «Про дружбу і кордон» між СРСР та Німеччиною, за яким Польща перестала існувати як держава, а кордон між ними був встановлений по «лінії Керзона».

Лінія Керзона — це умовна демаркаційна лінія, запропонована в грудні 1919 року міністром закордонних справ Великої Британії Д. Керзоном як можливий кордон для припинення вогню у війні між більшовицькою Росією та нещодавно відновленою Польською Республікою під час Польсько-радянської війни 1920-1921 років. Лінія проходила через такі населені пункти, як Гродно, Ялівка, Немирів, Берестя, Дорогуськ, Устилуг, на схід від Грубешова, через Крилів, на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля і до Карпат. Згідно з цим договором Східна Галичина та Західна Волинь перейшли до складу СРСР, тоді як Лемківщина, Посяння, Холмщина та Підляшшя залишилися під німецькою окупацією [39]

До складу СРСР відійшло майже 200 тисяч кв. км території Західної України та Західної Білорусі, де проживали близько 7 млн українців, 3 млн білорусів, 1 млн поляків і 1 млн євреїв. Водночас близько 16 тисяч кв. км етнічних українських земель (Холмщина, Лемківщина, Підляшшя) з населенням 1,2 млн осіб опинилися під німецькою окупацією (Рисунок 2).

Рисунок 2

Українські землі ХХ ст (заштриховані території увійшли до складу УРСР у 1939 році).

28–30 червня 1940 року підрозділи Червоної армії зайняли території Бессарабії та Північної Буковини, а вже 2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про включення Північної частини Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів до складу УРСР». [138]. Таким чином, унаслідок територіальних змін у Східній Європі в 1939–1940 роках більшість українських земель опинилася у складі СРСР, а Закарпаття залишилося під контролем Угорщини.

У грудні 1940 року німецьке військово командування розробило план блискавичної війни проти СРСР під назвою «Барбаросса» (названий на честь німецького імператора Фрідріха Барбаросси, який загинув через свою необачність під час переправи через річку, хоча цей символічний момент залишився непоміченим). За цим планом, німецькі війська планували протягом кількох місяців вийти до Волги в ході швидкої військової кампанії.

Нацистське керівництво мало різні погляди на майбутнє окупованих територій та їхнього населення, і ці погляди змінювалися залежно від перебігу війни. Наприклад, міністр окупованих східних територій Альфред Розенберг розглядав можливість створення декількох підконтрольних національних держав як противагу Росії, подібно до Української держави 1918 року. Водночас Генріх Гімлер, керівник СС, і Герман Герінг, командувач німецької

авіації, підтримували втілення гітлерівської ідеї «життєвого простору на Сході» для німецької колонізації. [139]

Таким чином, українські землі стали об'єктом різних окупаційних режимів, кожен із яких мав свої особливості, але всі вони були спрямовані на експлуатацію та пригноблення місцевого населення.

Питання про повоєнні кордони України активно обговорювалося ще на Тегеранській (1943 рік) та Ялтинській (1945 рік) конференціях лідерів країн Антигітлерівської коаліції. Остаточні межі повоєнних кордонів УРСР були сформовані в результаті українсько-польського, українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних домовленостей, які передбачали міжнародне юридичне визнання включення західних областей України до складу СРСР протягом 1939–1945 років.

Територія УРСР збільшилася з 470 тис. км² до 601 тис. км², а її населення зросло на 8 млн осіб. Більшість українських земель було об'єднано в межах однієї держави. Станом на 1 вересня 1946 року до складу УРСР входили 25 областей та одне місто республіканського підпорядкування – Київ.

У повоєнний період також відбулися зміни в кордоні України з Росією, проте стосувалися вони не східної частини, а півдня.

Так, 25 січня 1954 року на засіданні Президії ЦК КПРС було затверджено проєкт Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР».

На засідання Ради Міністрів РРФСР 5 лютого 1954 року прийнято постанову про передачу Криму до УРСР, того ж дня Президія Верховної Ради РРФСР ухвалила передати Кримську область Українській РСР.

13 лютого 1954 р. прийнято Постанову Президії Верховної Ради Української РСР «Про подання Президії Верховної Ради Російської РФСР з питання передачі Кримської області до складу Української РСР» [29]

Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 року ухвалила Указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» [123], згідно якого Кримська область приєдналася до УРСР.

Згідно Закону СРСР від 26 квітня 1954 року «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» Верховна Рада СРСР затвердила указ Президії Верховної Ради СРСР і внесла відповідні зміни до статті 22 і 23 Конституції СРСР. [84]

Вже 2 червня 1954 року в РРФСР прийняли Закон про внесення змін та доповнень до статті 14 Конституції РРФСР, згідно з яким Кримська область уже не входила до її складу [73]

Згідно з Законом УРСР від 17 червня 1954 «Про внесення змін і доповнень в статтю 18 Конституції (Основного Закону) Української РСР» Кримська область увійшла до складу Української РСР. [74]

Отже, юридично було завершено передачу Кримської області та м. Севастополь зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Рішення передачі Криму пояснювалося «спільністю економіки, територіальною близькістю та міцними господарськими і культурними зв'язками між Кримською областю та Українською РСР». Проте основна причина залишилася незазначеною: Кримська область, що зазнала значних руйнувань під час війни, потерпала від посухи, депортації кримських татар і перебувала в глибокій економічній та соціальній кризі. Російська влада не могла стабілізувати ситуацію в регіоні. Після включення Криму до складу України кордон між Україною та Росією перемістився з Північного Приазов'я до акваторії Азовського моря та Керченської протоки, а державний морський кордон СРСР проліг уздовж Південного узбережжя Криму в Чорному морі. [4]

Кримська область перебувала у складі радянської України в період з 1954 року по 1991 рік. А вже за результатами референдуму, проведеного у 1991 році, була відновлена Кримська АРСР 12 лютого тепер у складі УРСР.

Висновки до розділу 2:

1. Внаслідок ігнорування керівництвом РСФРР етнографічного критерію при вирішенні питання щодо територій Курської та Воронежської губерній, де переважало українське населення, УСРР втратила більшу частину Шахтинської та Таганрозької округ, де українці становили абсолютну більшість, і ці території були передані до складу РСФРР. Таким чином, в результаті перегляду кордонів територія і населення України у 1920 роках зменшилися.

2. Формування кордонів між Україною та Росією стало результатом як етнографічних, так і адміністративних факторів, що взаємодіяли під час розпаду Російської імперії та становлення радянських республік. Цей процес тривав кілька десятиліть і мав вирішальний вплив на подальший розвиток міждержавних відносин між Україною та Росією, закладаючи підґрунтя для сучасних територіальних суперечок і конфліктів.

3. Після Другої світової війни більшість українських земель було об'єднано в межах однієї держави. Територія УРСР збільшилася з 470 тис. км² до 601 тис. км², а її населення зросло на 8 млн осіб. Станом на 1 вересня 1946 року до складу УРСР входили 25 областей та одне місто республіканського підпорядкування – Київ. Крім того, до складу Української РСР у 1954 році увійшла Кримська область.

РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РОСІЄЮ ПІСЛЯ РОЗПАДУ СРСР

3.1. Українська та російська концепції розподілу міждержавного кордону

У 1991 році, з розпадом СРСР, Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) припинила своє існування: фактично – після прийняття Акту проголошення незалежності України [3], а формально – з підписанням Біловезької угоди.

У процесі формування власної державності Україна та Російська Федерація зіткнулися з низкою проблем, від вирішення яких залежала їхня здатність залишатися суверенними державами. Тому не дивно, що на початку 90-х років ХХ століття не вдалося досягти очікуваних результатів у питанні делімітації кордону між Україною та Росією. У складній оперативній ситуації, яка склалася після розпаду СРСР – в умовах боротьби за політичну владу, економічної кризи, забезпечення територіальної цілісності пострадянських країн, а також на тлі етнічних конфліктів у Придністров'ї та на Кавказі – ні Україна, ні РФ не поспішали ухвалювати рішення через свої власні зовнішньополітичні інтереси.

Україна, прокладаючи свій шлях розвитку, прагнула до незалежності, нейтральності та рівноправності, залишаючись одночасно в складі СНД. З іншого боку, Росія, маючи значний потенціал, але стикаючись із певним послабленням після розпаду СРСР, намагалася прискорити нові інтеграційні процеси, прагнучи утвердитися як провідний гравець. Відмінні підходи до вирішення спільних проблем спричинили затягування процесу та виникнення перших ускладнень.

26 серпня 1991 року несподіваною для українського політикуму стала заява прес-секретаря Президента РФ Петра Вошанова: «У декількох союзних республіках проголошено державну незалежність і заявлено про вихід із СРСР.

Можливі й інші рішення, які можуть суттєво вплинути на баланс взаємовідносин у межах єдиної Федерації. У зв'язку з цим, від імені Президента РРФСР уповноважений зробити таку заяву. Російська Федерація визнає конституційне право кожної держави та народу на самовизначення. Проте існує питання кордонів, врегулювання якого можливе лише на основі закріплених відповідними угодами союзницьких відносин. У разі їхнього припинення РРФСР залишає за собою право перегляду меж. Це стосується всіх суміжних республік, крім трьох прибалтійських (Латвії, Литви та Естонії), державна незалежність яких уже визнана Росією, що засвідчує вирішення територіальної проблеми в двосторонньому форматі»[26].

Подібні заяви російських політиків зустріли негативну реакцію з боку представників інших пострадянських республік, які сприйняли їх як внутрішньополітичні маневри. У той час керівництво Російської Федерації, сконцентрувавши важелі впливу, не могло в умовах економічного занепаду відкрито повідомити своєму електорату про втрату колишньої могутності та розрив зв'язків з Україною. Ця ситуація могла б бути використана опозиційними силами для досягнення успіху у політичній боротьбі.

Частково вдалося нейтралізувати такі заяви, підписавши в грудні 1991 року в Біловезькій пущі угоду про розпуск СРСР та створення нової міжнародної організації – Співдружності Незалежних Держав (СНД).[31]

В угоді було зафіксовано принцип взаємного визнання і поваги територіальної цілісності держав-учасниць СНД, а також недоторканність їхніх кордонів. У заяві Верховної Ради України від 20 грудня 1991 року з приводу цієї угоди було сказано: «Кордон між Україною – з одного боку, та Росією і Білоруссю – з іншого, є державним кордоном України, який є недоторканим. Лінія його проходження визначена Договором між Україною і Росією 1990 року і лишається незмінною незалежно від того, чи є Україна стороною Угоди, чи ні».[33]

Згодом несподівану реакцію викликала заява голови Міністерства закордонних справ Росії Євгена Примакова. Він зазначив, що кордони держав, утворених після розпаду СРСР, не закріплені та не гарантуються Гельсінськими домовленостями. Ця заява викликала негативну реакцію серед багатьох урядів пострадянських республік і була розцінена як спроба створити ідеологічне підґрунтя для можливих майбутніх територіальних переглядів та змін кордонів. Саме таку інтерпретацію висловили представники низки делегацій під час саміту ОБСЄ у Лісабоні. Швидше за все, подібні заяви виконували роль попереджувальних сигналів та були частиною інформаційної гри. Не впливаючи суттєво на загальний розвиток міждержавних відносин, вони залишалися осторонь основного переговорного процесу, який тільки розпочинався. Проте необхідність швидкого надання державному кордону України правового статусу ставала все більш очевидною.

Переговорний процес з приводу оформлення українсько-російського кордону активізувався у 1992 році. До цього моменту навіть Україна не проявляла значної активності, що було зумовлено необхідністю формування власної законодавчої бази та виконавчих органів влади. Так, 12 вересня 1991 року в Україні було ухвалено Закон «Про правонаступництво України», у якому вперше офіційно визначено лінію державного кордону України: «Державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України».[35]

4 листопада 1991 року цей Закон було доповнено Законом «Про державний кордон України». У цьому документі не лише було надано визначення терміну «Державний кордон», але й визначено головні завдання та принципи діяльності прикордонних органів. У статті 2 цього закону Україна взяла на себе зобов'язання визнавати державний кордон не лише через внутрішнє законодавство, але й через міжнародні угоди.[36]

Після створення умов для початку переговорів, Міністерство закордонних справ України у 1992 році тричі надсилало до Росії ноти з проєктами угод про делімітацію українсько-російського кордону, в тому числі конкретні пропозиції щодо його правового оформлення. Проте, з боку російської сторони не було отримано жодної відповіді. Більш того, питання кордонів навіть не обговорювалося в угоді між Україною та Російською Федерацією «Про подальший розвиток міждержавних відносин», підписаній 23 червня 1992 року у місті Дагомис.[44]

Це було пов'язано з тим, що позиція Російської Федерації щодо оформлення кордонів на пострадянському просторі відрізнялася від української. На початку 90-х років Росія не квапилася із ухваленням законів, які б регулювали діяльність прикордонних служб, але натомість активізувала переговорний процес у рамках СНД, спрямований на встановлення спільних кордонів Співдружності.

Першим кроком у цьому напрямку стало підписання 20 березня 1992 року в Києві главами держав СНД Угоди «Про охорону державних кордонів і морських економічних зон держав-учасників СНД».[45]

Цей документ визначав, що Рада глав держав СНД виступає найвищим координуючим органом з питань охорони державних кордонів і морських економічних зон держав-учасників Співдружності, а Рада глав урядів СНД координує заходи із забезпечення охорони кордонів та морських економічних зон. Зазначалося, що країни-учасниці зобов'язуються не вчиняти дій на державних кордонах та в морських економічних зонах, які б завдавали шкоди політичним, економічним або іншим інтересам інших держав-учасниць СНД. Встановлення та зміна режиму державних кордонів повинні здійснюватися за взаємною домовленістю з суміжними країнами, з урахуванням інтересів держав-учасниць СНД. Внаслідок побоювань щодо можливого обмеження свого суверенітету, Україна долучилася до цього документа з власною редакцією деяких статей.

Через місяць, на засіданні Ради глав держав СНД, що відбулося 15 травня 1992 року у місті Ташкент, було ухвалено пакет нормативних документів з прикордонних питань. Серед них: «Угода про принципи комплектування Прикордонних військ Співдружності і проходження в них військової служби», «Угода про порядок фінансування Прикордонних військ Співдружності», «Угода про порядок пенсійного забезпечення військовослужбовців Прикордонних військ, членів їх сімей і державного страхування військовослужбовців Прикордонних військ держав-учасників Співдружності Незалежних Держав» та «Угода про принципи забезпечення Прикордонних військ озброєнням, військовою технікою та іншими матеріальними засобами, організації науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт».[49]

Ця подія завершила процес створення початкової бази для формування збройних сил і прикордонних військ країн-учасниць СНД. 26 червня 1992 року в Мінську досягнуті домовленості були доповнені новими угодами економічного, військового та прикордонного характеру, такими як «Про інформаційне забезпечення системи управління і захисту секретів Прикордонних військ» та «Про організацію медичного забезпечення військовослужбовців і членів їх сімей, працівників Прикордонних військ» [52].

Однак, задумана система колективної безпеки та створення об'єднаних збройних сил і прикордонних військ так і не були втілені. Кожна країна-член СНД вирішила формувати власні збройні сили, прикордонні війська та інші правоохоронні структури.

Розуміючи небажання багатьох держав підтримувати спільну ініціативу, Російська Федерація змінила підхід і винесла на розгляд питання про формування Ради командувачів Прикордонних військ з представників країн-членів СНД. Ця ідея була реалізована 6 липня 1992 року на засіданні Ради глав держав СНД у Москві.

Відхід від концепції спільних зовнішніх кордонів призвів до певного поживавлення співпраці в рамках СНД. Проте ці поступки виявилися тимчасовими. 9 жовтня 1992 року на засіданні Ради глав держав СНД у Бішкеку була підписана Угода «Про співпрацю держав-учасників Співдружності по забезпеченню стабільного положення на їх зовнішніх кордонах». Україна вирішила не брати участі у цьому процесі.

Того ж дня було підписано Угоду «Про постійний робочий орган Ради командувачів Прикордонними військами», яка визначила структуру та чисельність Координаційної служби Ради командувачів Прикордонними військами (120 осіб). Україна до цієї угоди не приєдналася. Крім того, Україна не підтримала Угоду «Про Положення про Раду командувачів Прикордонними військами».

Остаточним кроком у питанні «зовнішніх кордонів» стало підписання 24 грудня 1993 року меморандуму про співпрацю в охороні зовнішніх кордонів між Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою, Російською Федерацією, Республікою Таджикистан, Туркменістаном та Республікою Узбекистан.

Поява цього документа та введення в міжнародний обіг терміну «зовнішні кордони» свідчили про штучну політизацію питання кордонів. Враховуючи це, а також зважаючи на можливе обмеження суверенітету в разі приєднання до цих домовленостей, Україна відмовилася продовжувати участь у подальших дискусіях щодо охорони спільних кордонів та підтвердила свій курс на зміцнення власної незалежності.

Реалізувавши частково концепцію «зовнішніх кордонів», Росія почала розробляти власне законодавство щодо функціонування державного кордону. Так, 1 квітня 1993 року був ухвалений Закон «Про державний кордон Російської Федерації». Цей документ проголошував дотримання принципів взаємовигідного співробітництва з іншими країнами, поваги до їх суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів. Основні

функції щодо охорони та контролю кордону покладалися на три відомства: Міністерство закордонних справ (для вирішення зовнішньополітичних та візових питань), Міністерство безпеки (що здійснювало управління прикордонними військами), та Міністерство оборони (яке відповідало за охорону кордону на суші, в повітрі та під водою). Основні принципи встановлення та функціонування державного кордону Росії збігалися з нормами українського та міжнародного законодавства.

Беручи до уваги ці події, 11 травня 1993 року Міністерство закордонних справ України знову направило до МЗС Російської Федерації ноту з пропозицією розпочати процес делімітації спільного кордону. Однак відповіді так і не було отримано.

Однією з характерних рис законодавчої системи Росії було те, що Москва розглядала себе як правонаступницю СРСР. Це дозволяло Росії уникнути необхідності отримувати міжнародне визнання з боку інших держав та суб'єктів міжнародного права, оскільки вона продовжувала діяти як держава-наступник, підтримуючи існуючі міжнародні відносини. Цей принцип закріплюється у Федеральному законі від 15 липня 1995 року № 101-ФЗ «Про міжнародні договори Російської Федерації».

Відповідно до пункту 1 статті 3 вищезазначеного закону Федеральний закон поширюється на міжнародні договори, в яких Російська Федерація є стороною як держава-наступниця СРСР. У статті 37, пункті 7 зазначено: «Рішення про припинення (включно з денонсацією) дії міжнародних договорів, в яких Російська Федерація є стороною як держава-наступниця СРСР, ухвалюються органами державної влади Росії або уповноваженими організаціями відповідно до їх компетенції, встановленої Конституцією РФ, цим Федеральним законом та іншими актами законодавства».

Паралельно з формуванням законодавчої бази для функціонування кордону, відбувалася й розбудова прикордонних відомств Російської Федерації.

Водночас, зайняті створенням власних прикордонних відомств та законодавства, а також обговорюючи ідею «зовнішніх кордонів», Україна та Росія так і не розпочали діалог щодо делімітації спільного кордону. Відкладення цього процесу призвело до підписання 12 жовтня 1992 року розпорядження президента України «Про прикордонно-митний контроль на державному кордоні України з Республікою Білорусь і Російською Федерацією».[61]

На це було декілька причин. Відсутність чітко визначеної лінії кордону та прикордонних постів призводила до численних непорозумінь. Наприклад, був випадок перестрілки між прикордонниками через непорозуміння щодо лінії кордону. В іншому випадку, українські міліціонери, заблукавши, опинилися на російській території та випадково потрапили під обстріл. Крім того, на території України службами ДАІ був зупинений автомобіль російських служб безпеки, які виявилися озброєними та незадоволеними ситуацією. Як виявилось, вони прямували до українського села, яке було позначене на їхніх картах.

Подібні ситуації впливали і на прикордонні господарства. У російській пресі часто порушувалася тема про викрадення сільськогосподарської техніки та її перегін в Україну, що призводило до того, що місцеві колгоспи почали перетворюватися на фортифікаційні укріплення. Крім того, численні спроби перевезення контрабанди, наркотиків та зброї також створювали додаткові проблеми у відносинах між Україною та Російською Федерацією.

Дії української влади з одного боку змінили формат подальшого діалогу між Україною та Росією, а з іншого стали причиною критики в російських ЗМІ, де говорилося про прагнення України якнайшвидше «замкнути кордон». Усвідомлюючи небажання частини країн СНД брати участь у формуванні спільних прикордонних структур, Російська Федерація поступово перейшла до двостороннього формату співпраці. Так, 15 квітня 1994 року на Московській зустрічі лідерів країн СНД була ухвалена Декларація «Про дотримання

суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів держав-учасників СНД» [57]. Одночасно підписали угоду «Про реалізацію Меморандуму глав держав-учасників Співдружності від 24 грудня 1993 року про співпрацю в охороні зовнішніх державних кордонів», а також затвердили рішення «Про внесення змін до Угоди Ради глав урядів Співдружності про постійний робочий орган Ради командувачів Прикордонними військами».

Найбільший оптимізм у цьому напрямі викликало підписання під час зустрічі тристороннього «Меморандуму про співробітництво в охороні кордонів України, Білорусії та Росії» [60]. У цій спільній заяві сторони підтвердили свою готовність продовжувати роботу з договірно-правового оформлення спільних кордонів.

Підписана 3 серпня 1994 року в Одесі Угода «Про взаємодію та співробітництво з прикордонних питань» мала на меті покращити правову взаємодію прикордонних відомств двох держав [61]. Однак, оскільки конкретні механізми співпраці прикордонних служб України та Росії не були чітко опрацьовані, угода піддалася критиці. Зокрема, блок «Демократична Одеса» висловив побоювання щодо можливого послаблення контролю над кордоном, а на сході України почали звучати вимоги про скасування українсько-російського кордону.

Водночас Російська Федерація продовжувала активно пропагувати ідею «зовнішніх кордонів». 21 жовтня 1994 року на черговому саміті глав держав СНД у Москві обговорювали питання подальшого інтеграційного розвитку Співдружності. В рамках цієї зустрічі був ухвалений Меморандум «Основні напрями інтеграційного розвитку Співдружності Незалежних Держав», в якому наголошувалося, що важливим напрямом інтеграції є налагодження та зміцнення співпраці між державами-учасницями Співдружності у забезпеченні безпеки їхніх зовнішніх кордонів [62].

Позицію Росії в цьому питанні частково пояснює стаття «Держава починається з кордону», яка оприлюднює матеріали виїзного круглого столу

редакції журналу «Політика і час» на тему: «Проблема україно-російського кордону в контексті національної безпеки України» [64]. У цій збірці звертається увага на деякі російські документи: «Стратегія для Росії» і «Політика національної безпеки Російської Федерації». Учасники дискусії відзначили, що питання делімітації та демаркації кордонів суперечить тим поняттям, які російські офіційні документи трактують як інтеграцію.

Як приклад була наведена цитата з документа «Політика національної безпеки Російської Федерації»: «Одним із найбільших зовнішніх викликів національній безпеці є можливість неконтрольованих дезінтеграційних процесів на території СРСР». Проведення делімітації та демаркації кордонів суперечила ідеології цих концепцій. У Росії існувала низка документів, розроблених Радою з зовнішньої оборонної політики [67]. Ця структура була неофіційною і тому не викликала великого занепокоєння, але до неї входили здебільшого державні та політичні діячі, а також відомі науковці.

У 1995 році були опубліковані праці «Росія і НАТО. Тези Ради з зовнішньої оборонної політики» та «Чи відродиться Союз? Майбутнє пострадянського простору». Ці публікації з'явилися одночасно з проектом концепції «Політика національної безпеки Російської Федерації на 1996–2000 рр.» [69].

Також існував ще один офіційний документ, затверджений колишнім президентом Росії Б. Єльциним, під назвою «Стратегічний курс Російської Федерації щодо держав-учасників СНД» [74]. У всіх зазначених документах першочергова увага приділялася захисту російських національних інтересів.

Уривок із документа «Чи відродиться Союз? Майбутнє пострадянського простору»: «Основною метою Росії щодо СНД залишається ідея створення стабільного об'єднання суверенних держав, інтегрованого економічно та політично простору», і далі: «...що відповідало б стратегічній меті – економічному, політичному та духовному відродженню Росії». У пункті 3

«Стратегічного курсу...» зазначається: «Розвиваючи відносини з партнерами по СНД, важливо чітко дотримуватися принципу не завдавати шкоди Росії» [77].

Саме з цього і випливає концепція «зовнішніх кордонів Співдружності». У міжнародному праві немає такого терміна як «зовнішні кордони». Є чітко визначене поняття «державний кордон». У договорі про створення СНД 1991 року, у статті 5, статус кордонів країн СНД визначається як «недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності, а також гарантується їх відкритість і вільне пересування громадян». Пізніше з'явилася ідея «зовнішніх кордонів СНД». Оскільки внутрішні кордони СНД були відкритими, основна увага мала приділятися охороні зовнішніх кордонів Співдружності.

Одночасно з пропагандою щодо приєднання України до концепції «зовнішніх кордонів СНД», Російська Федерація активно проводила інформаційну кампанію. Так, керівник Федеральної прикордонної служби – головнокомандувач Прикордонних військ Росії генерал-полковник Л. Ніколаєв у 1994 році заявив: «Останнім часом Україна обрала курс на відокремлення. Перші митні пости з'явилися на українській території, і їх у два рази більше, ніж російських». Проте факти свідчать про інше. У 1992 році в Росії вже функціонували окремі митні та міліцейські пости. До 2 січня 1993 року російські прикордонники вже мали свої контрольні органи на українсько-російському кордоні. У період 1993 – 1996 років Росія продовжувала активно облаштовувати державний кордон, встановлюючи прикордонно-митний контроль, а також розвивати прикордонну інфраструктуру.

У статті, опублікованій восени 1995 року в центральному органі Прикордонних військ Росії «Кордон Росії», під назвою «Чи потрібен нам кордон з Україною», йшлося: «На жаль, не всі знають, що російське керівництво неодноразово пропонувало українській стороні розглянути та ухвалити низку документів, які б регламентували діяльність на російсько-українському кордоні. Проте українські керівники не лише не знаходять часу

для розгляду наших пропозицій, але й заявляють, що терміни «внутрішні та зовнішні кордони» їм не підходять. Вони мають намір охороняти кордон України однаково по всьому периметру» [82].

У зв'язку з затягуванням процесу делімітації кордону, Державний комітет у справах охорони державних кордонів у 1995 році звернувся до Кабінету Міністрів із пропозицією створити урядову делегацію для проведення делімітації та демаркації українсько-російського кордону. Крім того, рекомендувалося направити до Міністерства закордонних справ Російської Федерації черговий проєкт угоди про правове оформлення спільного державного кордону. У разі відсутності відповіді пропонувалося здійснити делімітацію кордону в односторонньому порядку. Відповідь на це не надійшла.

Таким чином, перша половина 90-х років ХХ століття не принесла бажаних результатів у питанні делімітації українсько-російського кордону. Це було обумовлено кількома факторами. По-перше, і Україна, і Російська Федерація проходили через складні процеси трансформації та переходу до самостійного управління, а також реорганізації підприємств та збройних сил, що було пріоритетним завданням. В таких умовах жодна зі сторін не бажала приймати поспішні рішення. По-друге, здобувши незалежність, українське суспільство опинилося в невизначеності щодо перспектив розбудови держави. Ностальгія за минулим і необхідність економічної співпраці сприяли популярності ідеї інтеграції з Російською Федерацією, але перспективи самостійного розвитку все ж переконували у необхідності подальшого зміцнення незалежності. Невизначеність у цьому питанні змусила українських політиків намагатися балансувати, щоб виграти час. Різка відмова від співпраці могла призвести до ускладнень у виробничій кооперації та дистанціювання між державами, що в умовах економічної кризи мало б серйозні наслідки. Важливу роль також відігравали спроби Російської Федерації втягнути Україну в орбіту власних інтересів через створення нових міждержавних організацій.

3.2. Юридичне оформлення кордону після 1991 року

Після проголошення Україною незалежності одним із найскладніших і найважливіших завдань для молодої держави стало формування кордонів: визначення та встановлення державного кордону, його захист і охорона, створення прикордонних органів та структур.

Таким чином, із здобуттям державної незалежності, врегулювання питань договірно-правового оформлення державного кордону відповідно до усталених принципів і норм міжнародного права стало одним із пріоритетних напрямів політики національної безпеки.

З метою реалізації цієї політики, спираючись на принципи суверенної рівності, територіальної цілісності, взаємної поваги та недоторканності кордонів, нова українська держава ініціювала переговорний процес із усіма сусідніми країнами для нормативно-правового врегулювання питань спільних кордонів та їх договірно-правового оформлення.

Слід зазначити, що за сучасних умов Україна уклала низку міждержавних договорів та угод із сусідніми країнами, які дозволяють завершити процес договірно-правового оформлення державного кордону по всій його довжині (6992,982 км).

Розпад Радянського Союзу та, як наслідок, виникнення нових держав на території колишнього СРСР призвели до зміни геополітичної структури світу. Україна зіткнулася з проблемою нормативно-правового врегулювання договірно-правового оформлення спільних ділянок державного кордону з колишніми радянськими республіками, які стали незалежними.

Українська сторона одностороннім рішенням закріпила принцип правонаступності та безперервності державності України в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року [23]. У цьому документі, у розділі «Самовизначення української нації» було офіційно визначено Україну як суверенну державу в її існуючих межах, зокрема зазначено: «...Українська РСР як суверенна національна держава розвивається

в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення».

Подальше зміцнення цього принципу відбулося у Законі України «Про правонаступництво» від 12 вересня 1991 року [48]. Відповідно до статті 5 цього закону державний кордон Союзу РСР, що розмежовує територію України від інших держав, а також кордон між Українською РСР і РРФСР, станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України.

Угодою про створення Співдружності Незалежних Держав від 21 грудня 1991 року було визначено, що держави-учасниці СНД гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які виникли з договорів та угод колишнього СРСР, а також взаємно визнають та поважають територіальну цілісність та недоторканність кордонів один одного [121]. Угода, підписана від імені України 8 грудня 1991 року в Мінську, була ратифікована Верховною Радою України в Постанові «Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав» від 10 грудня 1991 року № 1958-ХІІ, із зазначенням, що: «Згідно зі статтею 5 Угоди, Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної та недоторканність існуючих між ними державних кордонів. Вони зобов'язуються на взаємній основі забезпечити відкритість існуючих між ними державних кордонів для безперешкодних контактів їхніх громадян та обміну інформацією в рамках Співдружності, з цією метою найближчим часом підготують відповідну правову базу» [84].

Першими законодавчими документами щодо державних кордонів України були: **Закон України «Про державний кордон України»** від 4 листопада 1991 року [44, с. 1] та **Закон України «Про прикордонні війська України»** від 4 листопада 1991 року [46, с. 1].

Положення цих нормативно-правових актів визначали концептуальні пріоритети держави, спрямовані на забезпечення суверенітету та територіальної цілісності України на основі усталених принципів

міжнародного права: принципу територіальної цілісності та недоторканності держав і їхніх кордонів; принципу непорушності державних кордонів; принципу взаємної поваги до суверенітету та територіальної цілісності кожної держави; принципу мирного врегулювання прикордонних питань.

Після прийняття цих базових нормативно-правових актів, що визначили основні пріоритети та національні інтереси України у сфері безпеки державного кордону, виникла гостра потреба в організації переговорного процесу із сусідніми країнами. Метою цього процесу було врегулювання питань договірно-правового оформлення державного кордону та його юридичне закріплення.

Однією з найскладніших ділянок у цьому питанні став кордон з Російською Федерацією, зважаючи на деструктивну позицію уряду російської держави.

Загальна протяжність спільного українсько-російського державного кордону становить 2295,04 км. З них сухопутна частина є найдовшою серед усіх сусідніх держав і складає 1974,04 км, а морська ділянка – 321 км.

У заяві Верховної Ради України від 20 грудня 1991 року щодо Угоди про Співдружність незалежних держав було зазначено: «Кордон між Україною – з одного боку, та Росією і Білоруссю – з іншого, є державним кордоном України, який є недоторканим. Лінія його проходження, визначена Договором між Україною і Росією 1990 року, залишається незмінною незалежно від того, чи є Україна стороною Угоди, чи ні» [52].

У зв'язку з цим виникла нагальна потреба надати державному кордону України правового статусу та оформити його в договірно-правовому відношенні не лише з Росією, але й з Республікою Білорусь та Республікою Молдова.

Меморандум про співробітництво в охороні державних кордонів України, Республіки Білорусь і Російської Федерації, підписаний главами держав у Москві 15 квітня 1994 року [60], фактично відображав готовність

сторін продовжувати конструктивний діалог щодо договірно-правового оформлення національних державних кордонів. Однак, як з'ясувалося пізніше, таку готовність проявили лише Білорусь і Молдова.

Водночас позиція російської сторони щодо делімітації українсько-російського кордону суперечила українській. Не сприяли вирішенню питання і три ноти Міністерства закордонних справ України, надіслані в 1992 році до Міністерства закордонних справ Росії з проектом Угоди про делімітацію українсько-російського державного кордону та пропозиціями щодо його правового оформлення [125].

Вважається, що однією з причин цього була кримська проблема. Зокрема, 9 липня 1993 року російський парламент ухвалив Постанову «Про статус міста Севастополя», в якій стверджувалося, що місто має перебувати під російською юрисдикцією, оскільки Указ Президії Верховної Ради РРФСР 1948 року не був визнаний таким, що втратив чинність при передачі Кримської області в 1954 році зі складу Росії до складу України.

Це рішення було розцінено як «агресивний політичний акт російських парламентарів проти України» у Постанові Верховної Ради України «Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» та як таке, що «суперечить нормам міжнародного права, зобов'язанням, які Росія взяла на себе як член ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій, двостороннім договорам між Російською Федерацією та Україною і спрямоване на порушення територіальної цілісності та суверенітету України», а відтак не має юридичної сили [85].

Незважаючи на постанову Верховної Ради України та рішення Ради Безпеки ООН, 23 жовтня 1996 року Державна Дума РФ ухвалила рішення «Про призупинення розподілу Чорноморського флоту», що фактично означало відмову від принципу рівноправного співіснування з державами СНД та заяву про свої «особливі» інтереси на їхніх територіях. Для України це

виражалось в постійній військовій присутності Чорноморського флоту РФ на території суверенної незалежної держави [56].

Спекуляції навколо міста Севастополь та Криму в цілому не тільки були втручанням у внутрішні справи України, але й суперечили положенням Будапештського Меморандуму від 5 грудня 1994 року. Згідно з цим документом, «Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, а також Сполучені Штати Америки підтверджують перед Україною свої зобов'язання відповідно до принципів Заключного акту НБСЄ поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України» [59].

Довгий час Російська Федерація не визнавала адміністративно-територіальних кордонів між колишньою УРСР та РРФСР. Лише у 1996 році відбулися певні зрушення в цьому процесі: наприкінці січня 1996 року в місті Сочі, РФ, пройшла зустріч делегацій прикордонних відомств України та Росії, де було підписано Протокол про спільний прикордонний та митний контроль у пунктах пропуску через державний кордон між Україною і Російською Федерацією від 29 січня 1996 року [96].

Щодо основних документів, які регулювали до війни договірно-правове оформлення українсько-російського державного кордону, до них належать:

- **Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією** від 31 травня 1997 року визначає, що «... Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою» [33];

- **Договір між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон** від 28 січня 2003 року, ратифікований українським парламентом 23 квітня 2004 року. Цим документом було завершено делімітацію сухопутної ділянки українсько-російського державного кордону [31].

- **Договір між Україною та Російською Федерацією про співпрацю у використанні Азовського моря та Керченської протоки** від 24 грудня 2003 року, ратифікований Законом України від 20 квітня 2004 року. У цьому документі встановлено, що Азовське море та Керченська протока історично є внутрішніми водами України та Росії. Розмежування Азовського моря здійснюється по лінії державного кордону відповідно до домовленості між сторонами. Питання, що стосуються акваторії Керченської протоки, вирішуються за згодою між сторонами [32]. Також необхідно звернути увагу на Закон України «**Про основи національної безпеки України**» від 19 червня 2003 року, де в статті 6 основним пріоритетом національних інтересів визначено «... захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України». Стаття 8 цього Закону визначає основні напрями державної політики у війсьній сфері та сфері безпеки державного кордону України, зокрема: «...дотримання угод щодо тимчасового розташування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, а також прискорення процесу делімітації та демаркації кордонів України» [47];

- **Указ Президента України від 6 грудня 2005 року № 1699/2005 «Про деякі заходи щодо демаркації державного кордону між Україною і Російською Федерацією»**, згідно з яким українська сторона створила свою частину Спільної демаркаційної комісії [123];

- **Угода між Україною та Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону**, підписана 17 травня 2010 року та ратифікована Законом України від 8 липня 2010 року № 2466-VI, яка набула чинності 29 липня 2010 року. Статтею 1 цієї Угоди визначено, що «... Сторони проведуть демаркацію українсько-російського державного кордону, встановленого Договором між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 року», а в статті 2 зазначено: «... для позначення українсько-російського державного кордону на

місцевості та підготовки документів демаркації Сторони створюють Спільну українсько-російську демаркаційну комісію» [117]. Відтак, практичні роботи з демаркації спільного державного кордону розпочалися у 2010 році.

• **Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про заходи щодо забезпечення безпеки судноплавства в Азовському морі та Керченській протоці** від 20 березня 2012 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2012 року № 694 та набрала чинності з 5 листопада 2012 року. Відповідно до статті 6 цієї Угоди, «... ніщо в цій Угоді не зачіпає питання про розмежування морських просторів між Україною та Російською Федерацією і не завдає шкоди їхнім позиціям у цьому відношенні» [116].

Також, 12 липня 2012 року, під час п'ятого засідання Українсько-Російської міждержавної комісії, президенти України та Російської Федерації підписали Спільну заяву щодо делімітації морських просторів в Азовському та Чорному морях, а також у Керченській протоці. У заяві зазначено: «...Сторони вважають важливим здійснити делімітацію морських просторів в Азовському і Чорному морях, а також у Керченській протоці, в дусі дружби, добросусідства та стратегічного партнерства, з урахуванням законних інтересів обох держав».

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що з моменту здобуття Україною незалежності, врегулювання питань договірно-правового оформлення державного кордону стало одним із пріоритетних завдань національної безпеки. З метою захисту суверенітету, територіальної цілісності та незалежності, нова українська держава ініціювала переговорний процес із усіма суміжними країнами для нормативно-правового врегулювання питань спільних кордонів та їх договірно-правового оформлення. За сучасних умов Україна уклала низку міждержавних договорів та угод із сусідніми країнами, що дозволяють завершити процес договірно-правового оформлення державного кордону по всій його протяжності. Проте, незважаючи на

політико-дипломатичні зусилля української сторони, донині значна частина державного кордону залишилася не оформленою в договірно-правовому відношенні, зокрема це стосується українсько-російського кордону.

Не оформлений у договірно-правовому плані державний кордон України становить суттєву загрозу національній безпеці, з огляду на можливість втрати одного з ключових елементів державності – юридичного титулу на суверенну територію. А у зв'язку з повномасштабним вторгненням Росії на територію України у 2022 році, та війною яка триває і донині, дана проблема є досить болючим питанням для нашої Країни.

3.3. Визначення українсько-російського кордону суходолом та водного кордону

У другій половині 90-х років ХХ століття спостерігалось загальне покращення двосторонніх відносин щодо питання розмежування українсько-російського кордону, були створені низка комісій і підписано важливі угоди. Причинами таких змін були: стабілізація внутрішньополітичної ситуації в Україні та Росії, відходження від порядку денного питань ядерної зброї та Чорноморського флоту, виявлення Україною прагнення до співпраці з Росією (з'явився термін «стратегічний партнер»), а також необхідність налагодження виробничої кооперації.

Усвідомлюючи необхідність створення комісії, яка б займалася координацією двосторонньої співпраці, 16 січня 1996 року було підписано Угоду «Про створення Змішаної Українсько-Російської комісії зі співробітництва» [87]. Ця комісія функціонувала до 2006 року, після чого була розпущена у зв'язку з утворенням іншої Російсько-Української міждержавної комісії (8 травня 2005 року) [90].

Перші кроки у вирішенні питання кордонів співпали з заявою Ради Федерації Федерального Зібрання Російської Федерації «Про статус м. Севастополя» від 5 грудня 1996 року. У цій заяві наголошувалося на незаконності передачі Севастополя Україні у 1954 році та на необхідності його

повернення під юрисдикцію Російської Федерації [92]. Незважаючи на це, 14 лютого 1997 року у Донецьку відбулося друге засідання спільної робочої групи підкомісії з прикордонних питань, на якому розглядали питання підготовки до нанесення на топографічну карту лінії державного кордону між Україною та Російською Федерацією.

28 травня 1997 року у Києві відбулося друге засідання Змішаної Українсько-Російської комісії зі співробітництва. Підсумками цього засідання стало визначення подальших напрямів співпраці, серед яких: активізація переговорів щодо проєктів договорів між Україною та Російською Федерацією з питань правового статусу Азовського моря та судноплавства в його акваторії, правового статусу Керченської протоки, а також розмежування континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони в Чорному морі. Крім того, було заплановано підписання в Москві, під час чергового засідання комісії, тексту міжурядової Угоди про передачу та прийняття осіб через спільний державний кордон.

Важливу роль у поживленні переговорного процесу відіграв «Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Російською Федерацією», підписаний 31 травня 1997 року у Києві [93]. Після підписання цієї угоди президентами обох країн була прийнята спільна «Російсько-Українська Декларація», у якій сторони домовилися реалізувати договірно-правове оформлення російсько-українського державного кордону, включаючи його делімітацію, та погодилися активізувати переговорний процес у цьому напрямі. У декларації також було відзначено успішну спільну боротьбу з кримінальними елементами, контрабандою та нелегальною міграцією [94].

Перспективу швидкого вирішення цього питання та обопільну зацікавленість було висловлено 27 серпня 1997 року у спільній «Заяві щодо договірно-правового оформлення російсько-українського державного кордону». У ній наголошувалося: «Делімітація не є створенням бар'єрів або розділової лінії між братніми народами двох держав, а передбачає визначення

меж суверенітету кожної з них, сприяючи таким чином створенню умов для раціонального господарювання, реалізації спільних проєктів у прикордонних районах, збереження та збалансованого використання природних ресурсів, охорони довкілля, запобігання нелегальній міграції та інших злочинів. Вже зроблені важливі кроки для зміцнення традицій багатовікового дружнього спілкування народів Росії та України. Громадянам двох країн забезпечено безвізовий режим подорожей. Завершується розробка міжурядової угоди, спрямованої на спрощення прикордонного режиму для мешканців прикордонних районів» [95].

Попри загальне потепління двосторонніх відносин, українська сторона залишалася незмінною у своїй позиції на переговорах. Делегація України продовжувала наполягати на можливості односторонньої делімітації, оскільки з боку Росії процес не просувався далі обіцянок.

Так, 30 серпня 1997 року під час чергової міждержавної зустрічі в Москві українська сторона ще раз підкреслила можливість проведення односторонньої делімітації кордону. Це підштовхнуло Росію до згоди на зустріч експертів у Брянську для обговорення цього питання. Головним контраргументом російської сторони стала змішаність населення прикордонних регіонів та необхідність врахування цього фактора під час визначення лінії кордону. Прес-секретар російського Президента С. Ястержемський на брифінгу в агентстві УНІАН заявив, що вимоги України щодо делімітації кордону є правомірними: «Ми готові приступити до цього процесу, але він має проходити під гаслом «не нашкодъ», оскільки у прикордонних районах України та Росії проживає чимало родин, пов'язаних родинними зв'язками». Українська сторона на це відповіла лаконічно: «Це один із важелів тиску на Україну». Також було висловлено надію, що «невдовзі російська політична еліта усвідомить, що відсутність чітко визначених кордонів – це не просто незначне непорозуміння. Визначення лінії проходження кордону – важлива політична проблема, без якої не може існувати

жодна незалежна, суверенна держава. Цю проблему необхідно вирішити якомога швидше, і це також в інтересах Росії» [97].

Незважаючи на певні суперечності, 1997 рік можна вважати переломним у процесі делімітації кордону. Ці зміни були спричинені не лише плином часу та реальною потребою оформлення кордону, але й підписанням Договору про дружбу і співробітництво.

У наступні роки розпочалося поступове погодження основних аспектів делімітації українсько-російського кордону. Цей діалог сприяв покращенню міждержавних відносин та дав привід для перших оптимістичних прогнозів. Міністр закордонних справ Російської Федерації С. Примаков у 1998 році висловив думку, що ця проблема буде вирішена до 1 січня 1999 року. Однак ці сподівання не справдилися. Іншу заяву зробив посол України в Російській Федерації М. Білоблоский у 2001 році, висловивши надію, що договір буде підписано в липні того ж року [98].

Причини таких прогнозів пояснюються заявою директора договірно-правового департаменту МЗС України О. Купчишина. За його словами, вже на початку квітня 2001 року роботу з делімітації українсько-російського кордону було виконано на 90 відсотків. Решта 10 відс. стосувалася кордону у Харківській, Донецькій та Луганській областях, акваторії Чорного моря та Керченської протоки. До середини липня того ж року рівень делімітованого кордону зріс до 95 відсотка. Залишалося узгодити найскладніші ділянки, де кордон проходить через села або перетинає залізницю, а також вирішити питання делімітації Керченської протоки та Азовського моря.

Підсумковий протокол робочої групи з делімітації російсько-українського кордону було підписано 30 червня 2001 року. За словами О. Купчишина, головним завданням відтепер стало підписання Договору про делімітацію українсько-російського кордону до кінця поточного року.

Що стосується морських кордонів, то в Азово-Чорноморському регіоні питання визначення лінії державного кордону виникло у 1990-х роках. Під час

перебування у складі єдиної держави, Україна та Росія не мали чітко визначених водних меж. Азовське море розглядалося як внутрішнє море СРСР, а лінія кордону в Керченській протоці була умовною; акваторія Чорного моря визначалася відповідно до правового режиму СРСР та Конвенції ООН з морського права 1982 року. Після проголошення незалежності, Україна і РФ повинні були розпочати переговори для визначення меж власних територій.

Довжина морської ділянки українсько-російського кордону, за різними джерелами, становить приблизно 310-320 км, з них 249,5 км проходять по Азовському морю, 49 км – по Керченській протоці, і відповідно до міжнародного морського законодавства включає 12-мильну прибережну смугу в Чорному морі. Однак, історичні особливості формування українсько-російського кордону, а також геополітичні, економічні та військові чинники, ускладнили переговорний процес та досягнення остаточних домовленостей [118].

Перші спроби вирішити питання делімітації морських кордонів відбулися на початку 90-х років ХХ століття. Міністерства закордонних справ обох країн були визначені відповідальними структурами за проведення переговорів. Проте, через необхідність спочатку розв'язати проблеми, пов'язані з поділом Чорноморського флоту, вивезенням ядерної зброї з території України, налагодженням економічної співпраці та обговоренням участі України в діяльності СНД, вирішення питання делімітації було відкладено.

Уперше питання розмежування Азовського та Чорного морів, а також Керченської протоки як окремих об'єктів обговорення було винесено на українсько-російські переговори у 1996 році. Тоді була створена спеціальна комісія, яка провела своє перше засідання 16-17 жовтня 1996 року в місті Керч. Українську делегацію очолював О.Ф. Моцик, а російську – П.Г. Дзюбенко.

Під час цієї зустрічі найбільше суперечок викликало питання використання Керч-Єнікальського каналу. Російська сторона визнала, що Керч-

Єнікальський канал перебуває на балансі Керченського морського торгового порту, який несе відповідальність за його утримання та забезпечення безпеки судноплавства. Було також досягнуто згоди, що всі судновласники повинні сплачувати встановлені каналні збори за прохід каналом відповідно до міжнародної практики. Українська делегація зазначила, що несплата окремими юридичними особами Російської Федерації цих зборів призвела до значної заборгованості, що завдало Керченському морському порту матеріальних збитків і може стати підставою для прийняття українською владою відповідних заходів. Ця заява викликала незгоду російської делегації, але сторони домовилися обговорити це питання на наступній зустрічі.

Також під час обговорення було приділено увагу питанням безпеки судноплавства. Обидві делегації погодилися на необхідність найближчим часом провести зустріч для обговорення співпраці в галузі навігаційно-гідрографічного та гідрометеорологічного забезпечення безпеки мореплавства на Чорному і Азовському морях [119].

У ході переговорів російська сторона наголосила, що правовий статус та режим використання Азовського моря та Керченської протоки є нерозривно пов'язаними і становлять єдине ціле. На думку Росії, інтересам обох країн відповідало б надання цій акваторії статусу внутрішніх вод та її спільне використання без будь-якого розмежування морських просторів. Хоча позиція української сторони була іншою, вона наполягала на чіткому визначенні лінії проходження кордону. На початкових етапах переговорів Київ не заперечував цій ідеї, що давало можливість продовжувати обговорення.

Причиною такої позиції стала заява деяких міжнародних суб'єктів, які наполягали на необхідності надання Азовському морю статусу міжнародного. Вони пропонували його інтернаціоналізацію, встановлення вільного військового та торгового судноплавства, а також вимагали від України та Росії визначити межі своїх територіальних вод і континентальних шельфів згідно з положеннями Конвенції ООН з морського права 1982 року. Згідно з цією

Конвенцією, Азовське море вважалось замкнутим або напівзамкнутим відповідно до статей 122 та 123 розділу 9. Однак цю ідею відкинули обидві держави, оскільки жодна з них не бажала втратити право на площу в 37 тисяч квадратних кілометрів. Україна та Росія визнали право кожної на частину Азовського моря та Керченської протоки, як на внутрішні води обох держав [120].

Друге засідання спільної українсько-російської комісії, яке відбулося 21 липня 1997 року в Москві, також виявилось майже безрезультатним. Під час цього раунду переговорів знову стали очевидними розбіжності в поглядах сторін на вирішення ситуації, а також певне небажання йти на поступки.

В результаті цих переговорів були розроблені кілька підходів до розв'язання питання поділу акваторії Азовського моря:

1. Позиція української сторони: Україна наполягала на тому, що акваторія Азовського моря не була делімітована за радянських часів і, згідно з нормами міжнародного права, повинна бути розмежована лінією державного кордону на внутрішні води України та Росії. Виходячи зі світового досвіду делімітації морських просторів, українська делегація запропонувала розмежувати акваторію Азовського моря за географічною конфігурацією берегів з урахуванням пропорційного розрахунку за довжиною берегової лінії (так звана серединна лінія). У такому випадку на долю України припадало б до 70% акваторії.

2. Позиція російської сторони: Російська делегація погодилася з аргументами України щодо необхідності визначення державного кордону в акваторії Азовського моря, але пропонувала здійснити розмежування на підставі принципу пропорційності та комбінації методів побудови рівновіддаленої лінії. За цим варіантом, акваторія Азовського моря мала б розподілятися між Україною та Росією у рівних частках по 50%. Цей варіант був відкинутий українською стороною.

3. Компромісний варіант: Умовно компромісним міг бути проект надання Азовському морю статусу міжнародного. У такому разі встановлювалася б 12-мильна зона державних територіальних вод, а вся інша акваторія моря підпадала б під дію міжнародного морського законодавства та була б відкритою для суден інших країн. Однак цей варіант виявився не вигідним як для України, так і для Росії, оскільки їхні економічні зони значно скоротилися б, і територіальні претензії один до одного перешкоджали б розробці перспективних родовищ природного газу на шельфі Азовського моря [121].

Дебати російської делегації активно підтримувалися пропагандою в засобах масової інформації. Перші розбіжності вдалося частково залагодити у лютому 1998 року під час зустрічі президентів Росії та України, де знову було підтверджено рішення тимчасово розглядати Азовське море і Керченську протоку як внутрішні води двох держав.

Ключовим фактором у цьому питанні залишалася Керченська протока. З проголошенням незалежності України вона підлягала розподілу, згідно з яким більша судноплавна частина мала відійти Україні. Це й стало головною точкою конфлікту, адже Керченська протока є єдиним шляхом до Азовського моря. Контроль України над цією протокою автоматично обмежував економічні, транспортні, політичні, військові та інші можливості Росії. Саме тому Російська Федерація неодноразово наголошувала на недоцільності роздільного розгляду питань делімітації Азовського моря та Керченської протоки і на необхідності їх єдиного розгляду.

Виходячи з цієї ситуації та враховуючи безрезультативність роботи спільної комісії, у 1999 році Президент України підписав указ про односторонній поділ Азовського моря. Україна поставила Росію перед фактом, направивши офіційну ноту із зазначенням координат розмежування Азовського моря та Керченської протоки [108]. Цей крок став першим

свідченням серйозності намірів України у питанні вирішення делімітації морських кордонів.

Не визнавши односторонньої делімітації, 15 грудня 1999 року уряд Російської Федерації ухвалив постанову про створення переговорної групи з питань правового статусу Азовського моря. Під час зустрічі делегацій країн у квітні 2001 року в Києві було розглянуто питання про підготовку Декларації або Спільної заяви про правовий статус Азовського моря та Керченської протоки, а також про розмежування морських просторів у Чорному морі.

Проблема розмежування в акваторії Азовського моря та Керченської протоки вперше загострилася у жовтні 2003 року, коли Росія в односторонньому порядку розпочала будівництво дамби з Таманського півострова в напрямку українського острова Коса Тузла. 29 вересня 2003 року під приводом захисту від розмивання берегової лінії Таманського півострова влада Краснодарського краю розпочала зведення дамби, що мала з'єднати острів Тузла з російським берегом.

Після того, як будівельні роботи досягли територіальних вод України, Міністерство закордонних справ України направило ноту протесту своєму російському колезі. Для врегулювання конфлікту міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко вирушив до Москви, а Президент України Леонід Кучма відвідав острів Тузла особисто.

23 жовтня будівництво було зупинено на відстані 102 метрів від сухопутного державного кордону України. Це сталося після того, як Леонід Кучма та Володимир Путін підписали договір від 24 грудня 2003 року «Про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки». Згідно зі статтею 1 цього документа, Азовське море і Керченська протока були визнані внутрішніми водами обох держав, а всі питання щодо їх використання мали вирішуватися за спільною згодою. Цей договір, на думку експерта, суттєво відсунув у часі остаточне вирішення проблеми [25].

У наступні роки відбувалися численні переговори між країнами щодо питання вирішення делімітації морських кордонів.

Особливо результативною виявилася зустріч українсько-російської комісії 28-29 листопада 2007 року. Під час переговорів дипломати домовилися щодо проходження серединної лінії в Азовському морі та підписали відповідний протокол. Згідно з цим документом, були визначені початкові та кінцеві точки українсько-російського державного кордону, узгоджено жорстку рівновіддалену серединну лінію та встановлено координати 11 її точок. Крім того, було погоджено методику розрахунку довжини лінії узбережжя Азовського моря.

Попри певні досягнення, загальна ситуація в переговорному процесі залишалася напруженою. Під час тридцятого раунду українсько-російських переговорів сторони вкотре не змогли дійти згоди. Україна запропонувала три можливі варіанти вирішення питання водних кордонів: за кордонами колишніх республік СРСР, по територіальній лінії, або ж на відстані 12 миль від берега з нейтральними водами в залишку. Однак Росія мала своє бачення цього питання і, оскільки воно не збігалось з українськими варіантами, почала затягувати переговори. У результаті Росія не прийняла жоден із трьох запропонованих варіантів, при цьому не запропонувавши свого власного рішення. Представники української делегації, висловлюючи обурення, навіть заявляли про можливість передати справу на розгляд міжнародних судових інстанцій.

Ситуація ще більше загострилася під час проведення 31-го раунду переговорів, який відбувся 9 червня 2009 року. Під час цієї зустрічі Міністерство закордонних справ України звинуватило Росію у зриві роботи з розмежування Керченської протоки, яка безуспішно тривала вже протягом 13 років.

Зміни в переговорній політиці Російської Федерації стали помітними наприкінці 2009 року. Це підтвердив тодішній міністр закордонних справ України П. Порошенко у своїй заяві: «Щойно завершилося засідання

українсько-російської комісії, де вперше за останній рік було зафіксовано прогрес. Ми повернулися до переговорного процесу. Наразі мені здається, що позиція української сторони була прийнята російською стороною. Ми маємо перейти до процесу демаркації Керченської протоки, прийнявши російські пропозиції щодо забезпечення безперешкодного проходу російських кораблів, надання їм безстрокового права користування Керченською протокою. Тобто ми готові надати державні гарантії безперешкодного користування Керченською протокою російським суднам і розпочати процес демаркації» [115].

Однією з причин цих двосторонніх поступок стала нереалізована ідея безвізового режиму між Україною та ЄС. Відчуваючи відсутність підтримки з боку великих європейських країн, Україна не наважилася проводити односторонню делімітацію. Шукаючи можливі шляхи виходу з ситуації, Київ погодився надати російським кораблям право безперешкодного проходу через протоку.

Однак Росія продовжувала наполягати на своєму. Посол України в Російській Федерації В. Єльченко зазначив: «Російська сторона наполягає на спільному використанні протоки, тобто не проводити розподіл взагалі, не проводити кордон». За його словами, були запропоновані варіанти поділу Керченської протоки на «зони відповідальності». Але без встановлення чіткої лінії державного кордону це залишалося б дуже умовним. «Говорити про те, що на це є згода двох сторін – це дуже оптимістично», – додав дипломат [116].

У вересні 2010 року прогнози щодо вирішення питання водних кордонів отримали додатковий вимір, коли з'явилася версія, згідно з якою пакет домовленостей між Україною та Росією стосовно розмежування Азовського і Чорного морів та Керченської протоки включав вимогу з боку Росії щодо модернізації Чорноморського флоту РФ. Газета «Дзеркало тижня. Україна» повідомила, що Москва не квапиться підписувати договір, оскільки побоюється, що Україна не виконає свою частину угоди. Суть питання

полягала в тому, що Росія була готова йти на делімітацію морських кордонів, але очікувала від України згоди на модернізацію Чорноморського флоту, який базується в Криму. Ця ідея була пов'язана з пропозицією К. Грищенка, яка нібито була схвалена президентом України [119].

До кінця 2010 року переговорний процес почав демонструвати ознаки стабільності, і з'явилися перші прогнози щодо можливості підписання договору про розмежування морських кордонів.

Прогноз виявився частково точним. Хоча завершити делімітацію морських кордонів не вдалося, у 2011 році російська сторона вперше чітко сформулювала своє бачення розмежування морських кордонів з Україною. Пропонувалося провести кордон не по Керч-Єнікальському каналу, як спочатку хотіло керівництво Росії, а залишити його у складі української території. Проте, в обмін на це Росія запропонувала розмежування Керченської протоки таким чином, щоб частини каналу в районах Азовського і Чорного морів опинилися на російській ділянці акваторії. Далі, російська сторона висунула ідею змістити вихід із Керченської протоки в Азовському та Чорному морях у бік України і створити спільну корпорацію з експлуатації Керч-Єнікальського каналу. При цьому російські дипломати наполягали, що створення цієї спільної корпорації та підписання угоди про делімітацію мають відбутися одночасно. Керівництво України виступило проти такого підходу, наполягаючи на тому, що спочатку необхідно оформити кордони, а вже потім створювати спільне підприємство.

Цей варіант отримав критику з боку фахівців, оскільки Росія фактично отримувала контроль над входом і виходом майже всіх суден у Керченській протоці. Якщо угода 2003 року дозволяла Москві блокувати вхід в Азовське море для військових кораблів третіх країн і тим самим надавала Росії «ключ» від каналу та протоки, то прийняття українською стороною російських пропозицій означало б передачу під контроль керівництва Росії самих «дверей» [122].

У питаннях розмежування акваторії Азовського моря Росія домоглася від України відмови від методу серединної лінії, що було закріплено у протоколі чергового раунду переговорів у травні 2008 року. Оскільки цей метод поділяє море у співвідношенні 60 відс. на 40 відс. на користь України, Москва запропонувала варіант поділу порівну, тобто 50 на 50 відсотка. У результаті українська делегація погодилася не враховувати при розмежуванні Азовського моря українську затоку Сиваш, але взяла до уваги російську Таганрозьку затоку. Експерти пояснюють зацікавленість Росії в Азовському морі його багатими рибними ресурсами та перспективними родовищами нафти і газу [123].

Серед основних причин небажання Російської Федерації поступатися в питаннях делімітації морських кордонів експерти виділяли зростання транзитних можливостей цих акваторій. Розпад Радянського Союзу та зняття залізної завіси відкрили нові перспективи у цьому напрямку. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли стрімко зростаючі економіки країн Сходу, особливо Китаю. Значні обсяги товарообігу між Сходом і Європою стали не тільки джерелом прибутку, а й ключовим аспектом геополітики. Потужні країни світу, прагнучи взяти під свій контроль ці процеси, розробляють і реалізують різні програми, серед яких важливе місце займає створення нових транспортних коридорів. Враховуючи вигідне географічне розташування України, Азовський регіон має значний транзитний потенціал у цьому контексті.

За даними інституту «Рендел», це забезпечує Україні найвищий у Європі коефіцієнт транзитності.

Ще однією важливою причиною затягування процесу делімітації морських кордонів є наявність значних запасів газу та нафти на шельфах Азовського та Чорного морів. Найбільше цих ресурсів знаходиться у Чорному морі, де, за оцінками експертів, обсяг запасів досягає 170 млрд куб. м газу, вартість якого становить 44,8 млрд доларів США, та 80 млн тон нафти,

оцінюваної у 59,2 млрд доларів США. За обсягами покладів Чорне море часто називають «другим Каспієм».[95]

Будучи одним з найбільших постачальників газу та нафти у світі, Російська Федерація активно шукає нові родовища для розробки. У 2007 році російська компанія «Приазовнафта» здійснила перші спроби буріння свердловин в Азовському морі, однак їм не вдалося пройти громадські слухання через протести місцевого населення.

Отже, делімітація морських кордонів між Україною та Російською Федерацією виявилася вкрай складним питанням. Від самого початку переговорного процесу це питання стало предметом окремих дискусій, які стосувалися трьох основних аспектів: Керченської протоки, Азовського моря та спеціальних економічних зон. Відмінності у підходах до їх вирішення призводили до затягування обговорень та численних зустрічей. У ході цих переговорів позиції обох сторін часто змінювалися, а тимчасові правові статуси Азовського моря та Керченської протоки переглядалися. Крім того, обидві сторони неодноразово вдавалися до односторонніх дій з метою політичного тиску, що не лише ускладнювало досягнення домовленостей, але й негативно впливало на економічний розвиток прикордонних регіонів. У результаті, саме цей фактор сприяв тому, що країни почали шукати оптимальне рішення, оскільки виникла необхідність у співпраці задля взаємної вигоди.

Однак подальші події внесли свої корективи. Анексія Криму та початок військового конфлікту на сході України, що стали наслідком політичної кризи 2013–2014 років, повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році на територію України призвели до того, що питання морських кордонів залишилося у стані невизначеності.

Висновки до розділу 3:

1. Україна уклала низку міждержавних договорів та угод із сусідніми країнами, що дозволили завершити процес договірно-правового оформлення

державного кордону по всій його протяжності. Проте, незважаючи на політико-дипломатичні зусилля української сторони, донині значна частина державного кордону залишається не оформленою в договірно-правовому відношенні, зокрема це стосується українсько-російського кордону.

2. Україна, прокладаючи свій шлях розвитку, прагнула до незалежності, нейтральності та рівноправності, залишаючись одночасно в складі СНД. Натомість, Росія, маючи значний потенціал, але стикаючись із певним послабленням після розпаду СРСР, намагалася прискорити нові інтеграційні процеси, прагнучи утвердитися як провідний гравець. Відмінні підходи до вирішення спільних проблем спричинили затягування процесу та виникнення перших ускладнень.

3. Анексія Криму та початок військового конфлікту на сході України, що стали наслідком політичної кризи 2013–2014 років, повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році на територію України призвели до того, що питання морських кордонів залишилося у стані невизначеності.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ КОРДОН В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ РФ (2014-2024 р.р.)

4.1. Зміни українсько-російського кордону в результаті анексії Криму та війни на Сході України в 2014 році

2013 рік став переломним у відносинах між Україною та Росією. Росія застосувала всі доступні політико-економічні важелі, щоб з одного боку залучити Україну до процесу євразійської інтеграції, а з іншого – заблокувати євроінтеграційний курс.

У досягненні цих цілей російській владі сприяло те, що президентом України був Віктор Янукович, лідер Партії регіонів, яка мала більшість у парламенті. Її електорат здебільшого був сконцентрований на Півдні та Сході України, де проросійські настрої були набагато сильнішими порівняно з Центральними та Західними регіонами. Це, поряд з іншими чинниками, обумовлювало прагнення правлячої партії та державного керівництва якомога довше проводити так звану «багатовекторну» політику в геополітичній інтеграції.

31 травня 2013 року було підписано Меморандум «Про поглиблення взаємодії між Україною і Євразійською економічною комісією», за яким Україна погодилася дотримуватися принципів, закріплених у документах Митного союзу.[12] Також було заплановано підписання меморандуму про зближення технічних регламентів України з Митним союзом, що технологічно прив'язувало Україну до цього союзу, суперечачи її євроінтеграційним прагненням.[13]

Проте, 18 вересня 2013 року український уряд ухвалив рішення готуватися до підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Але після двох таємних зустрічей президентів України та Росії, які відбулися 27 жовтня і 9 листопада, 21 листопада уряд Миколи Азарова вирішив призупинити підготовку до підписання цієї угоди. Згодом, 29 листопада, на Вільнюському саміті ЄС Віктор Янукович відмовився від підписання Угоди, пояснюючи це тим, що

Україна все ще має намір підписати документ у майбутньому, але тільки за умови отримання значної фінансової допомоги від Європейського Союзу.[14]

Майже одразу після того, як Україна змінила свій курс на східну інтеграцію, що було приховано від парламенту та суспільства і базувалося на закулісних домовленостях з Російською Федерацією, було підписано пакет українсько-російських угод 17 грудня 2013 року. Серед них – надання Україні короткострокової позики у розмірі 15 мільярдів доларів і зниження ціни на російський газ. Це фактично стало «винагородою» керівництва Росії за відмову України від євроінтеграції.[15]

Таке рішення української влади викликало масові протести в країні, що проявилось в організації «євромайданів» у різних містах та акціях проти «заморожування» євроінтеграційного процесу. Ситуація загострилася після жорстокого розгону Євромайдану в Києві 30 листопада 2013 року, що викликало негативну реакцію як в Україні, так і за її межами, і врешті-решт призвело до силового протистояння між громадянами та владою, повалення режиму Віктора Януковича та його втечі з країни в ніч з 21 на 22 лютого 2014 року.

22 лютого 2014 року Верховна Рада ухвалила постанову про самоусунення президента України від виконання конституційних повноважень та оголосила позачергові президентські вибори, призначивши їх на 25 травня 2014 року. Одночасно Олександра Турчинова було обрано головою парламенту і покладено на нього виконання обов'язків президента до проведення виборів. Прем'єр-міністром України 27 лютого було призначено Арсенія Яценюка, представника опозиції.

Події, які розгорталися з листопада 2013 року до лютого 2014 року, отримали назву Революції гідності і були сприйняті міжнародною спільнотою як підтвердження європейських прагнень українського суспільства та нової влади.

Революція 2014 року в Україні зруйнувала інтеграційні плани Росії. Москва відмовилася визнавати нове українське керівництво, назвавши революцію «озброєним захопленням влади» та «державним переворотом», і вдалася до силових методів для блокування євроінтеграційного та євроатлантичного курсу Києва.[16] Наприкінці лютого 2014 року Росія розпочала військову агресію проти України, яка почалася з анексії Криму та військових дій на Сході України.[17]

Анексія Криму. 1 березня відсторонений президент України Віктор Янукович надіслав з Ростова-на-Дону звернення до президента РФ Володимира Путіна, в якому закликав ввести російські війська в Україну для «відновлення законності, миру, порядку, стабільності та захисту населення». Він стверджував, що на південному сході та в Криму відбуваються терор і репресії. Цей документ був оприлюднений наступного дня представником Росії в Раді Безпеки ООН і згодом використовувався для виправдання військової інтервенції. 4 березня 2014 року Путін отримав згоду Ради Федерації РФ на застосування російських військ на території України.

1 березня 2014 року в.о. Президента України Олександр Турчинов на основі рішення Ради національної безпеки і оборони України підписав указ про приведення Збройних Сил у повну бойову готовність та проведення збору резервістів. Проте, західні партнери України активно відмовляли її від застосування сили, недооцінюючи агресивні наміри Росії та вважаючи, що РФ лише демонструє військову міць. 5 березня у рамках Будапештського меморандуму були проведені консультації між Україною, США та Великою Британією. Під час зустрічі ці країни підтвердили свою підтримку територіальної цілісності України, тоді як Росія, яка була запрошена на переговори, відмовилася від участі. Водночас США і Велика Британія зазначили, що з юридичної точки зору Будапештський меморандум не є договором про гарантії безпеки. Інші підписанти меморандуму – Франція та Китай – інтерпретували його так, що вони самі не загрожують Україні, але не

зобов'язані змушувати інші держави виконувати його положення. Франція при цьому висловила підтримку Україні, а Китай утримався від будь-яких офіційних заяв.

У свою чергу, Володимир Путін заявив, що після Революції гідності (яку російська сторона називала «державним переворотом») Україна перестала бути правонаступницею тієї держави, яка підписувала Будапештський меморандум. Прем'єр-міністр Росії Дмитро Медведєв заявив, що цей документ зобов'язує Росію захищати Україну тільки від зовнішніх загроз з боку третіх держав.

На початку березня російські військові кораблі, на чолі з ракетним крейсером «Москва», заблокували вихід з озера Донузлав, перешкодивши доступ до Південної військово-морської бази України та інших об'єктів Військово-морських сил України. Для ускладнення проходу українських кораблів російські військові затопили списане судно «Очаків» та встановили на стоянку буксир, що заблокувало два морські тральщики «Чернігів» і «Черкаси», рейдовий тральщик «Генічеськ», торпедолов «Херсон», а також два десантні кораблі «Кіровоград» і «Костянтин Ольшанський».

Користуючись нестабільністю в Україні та розгубленістю міжнародної спільноти, Росія взяла курс на пришвидшення анексії Автономної Республіки Крим та міста Севастополь. 3 березня 2014 року було ухвалено рішення перенести «референдум» з 25 травня (дати позачергових президентських виборів в Україні) на 30 березня 2014 року. Це рішення ухвалив навіть не парламент Криму, а лише його президіум за ініціативою Сергія Аксьонова. 6 березня дата «референдуму» була ще раз перенесена – на 16 березня 2014 року. Паралельно були змінені і питання, винесені на «референдум»:

✓ Чи підтримуєте Ви возз'єднання Криму з Російською Федерацією на правах суб'єкта РФ?

✓ Чи підтримуєте Ви відновлення чинності Конституції Республіки Крим 1992 року і статус Криму як частини України?

1 березня 2014 року Севастопольська міська рада також оголосила про проведення незаконного «референдуму», доручивши його підготовку міському управлінню життєдіяльності під керівництвом Олексія Чалого. Ці дії були спрямовані на те, щоб обмежити можливості західних країн для маневру у протидії окупації та не дати Україні можливості зібрати сили для опору. Російські спецслужби одночасно активізували протести в південних та східних регіонах України (див. «Русская весна»).

11 березня 2014 року міська рада Севастополя та парламент Автономної Республіки Крим прийняли декларації про державний суверенітет. У цей час Верховна Рада України звернулася до держав-гарантів безпеки України з вимогою до Росії припинити військову агресію, а до інших держав-гарантів – вжити реальних заходів для захисту територіальної цілісності та безпеки України. 14 березня 2014 року Конституційний Суд України визнав референдум неконституційним. Наступного дня Верховна Рада ухвалила рішення про розпуск кримського парламенту. Незважаючи на це, «референдум» 16 березня все ж був проведений з численними порушеннями. Зокрема, порушення були зафіксовані Радою при президенті РФ з розвитку громадянського суспільства та прав людини, однак згодом відповідний звіт назвали «неофіційним». За офіційними даними російської влади, за анексію проголосували 96,77 відс. у Криму і 95,6 відс. у Севастополі, хоча значна частина української та кримськотатарської громад бойкотувала цей «референдум». Результати не були визнані більшістю держав світу.

Верховна Рада України 17 березня 2014 року прийняла Закон «Про затвердження Указу Президента України «Про часткову мобілізацію»». У той же день Володимир Путін підписав указ «Про визнання Республіки Крим». 18 березня була підписана «Угода між Російською Федерацією та Республікою Крим про прийняття до складу Російської Федерації Республіки Крим і утворення нових суб'єктів у складі РФ». Цей документ передбачав перехідний період до 1 січня 2015 року для інтеграції нових суб'єктів до економічної,

фінансової, кредитної та правової систем Росії. Військовослужбовці або ті, хто підлягав призову, мали проходити службу на території півострова до 2016 року.

Хоча офіційно російська, українська та кримськотатарська мови визнавалися державними, подальші події показали, що українська та кримськотатарська мови фактично витіснилися з ужитку в державних установах та інформаційному просторі. Всі мешканці Криму автоматично отримали російське громадянство, за винятком тих, хто протягом місяця подав заяву про збереження українського громадянства. До 21 березня 2014 року російська влада завершила всі формальні процедури щодо включення Криму та Севастополя до складу Російської Федерації, а в той же день було утворено Кримський федеральний округ.

24 березня 2014 року було оприлюднено указ виконуючого обов'язки Президента України Олександра Турчинова про передислокацію військових частин, установ та організацій Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів з тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя до інших регіонів України. Напередодні це рішення ухвалила Рада національної безпеки і оборони України. Основною мотивацією було уникнення кровопролиття, а також збереження основної частини Військово-морських сил України, озброєння та військової техніки.

Наступного дня, в результаті переговорів між начальником Генерального штабу Збройних Сил України Михайлом Куциним та начальником Генерального штабу Збройних Сил Російської Федерації Валерієм Герасимовим, було досягнуто домовленості про виведення українських військових частин у повному складі з озброєнням на штатній основі. За оцінками Міністерства оборони України, загальна вартість військового майна, що залишилося в Криму, перевищувала 11 мільярдів доларів США.

Протягом трьох тижнів – з 1 березня (коли Рада Федерації РФ надала дозвіл російському президенту на використання Збройних сил РФ на території

України [18]) до 21 березня 2014 року – Крим було окуповано. Українські військові частини та флот були заблоковані, транспортна інфраструктура захоплена, проведено псевдореферендум, ухвалено акт про незалежність Криму та прийнято рішення про його входження до складу Російської Федерації. Це була масштабна, швидка і добре підготовлена військово-політична спецоперація.[19]

За словами відомого російського експерта Андрія Ілларіонова, який був радником президента РФ у 2000–2005 роках, Росія готувалася до війни з Україною протягом останніх 10 років, починаючи щонайменше з 2003 року.[20]

Спочатку президент РФ заперечував участь російських військових у окупації Криму, але згодом визнав, що Збройні сили Росії брали участь в анексії півострова. Однак на той час він заперечував участь російських військових у бойових діях на Сході України.

Події в Криму кардинально змінили українсько-російські відносини. Система «стратегічного партнерства», правова база угод про дружбу, добросусідство та партнерство, а також концепція «братніх народів» були цинічно і грубо зруйновані. Україна та Росія стали ворогуючими країнами, між якими почалася тривала неоголошена війна.

20 березня 2014 року Верховна Рада ухвалила Декларацію «Про боротьбу за звільнення України», в якій наголошувалося, що український народ ніколи не припинить боротьбу за звільнення Криму, якою б важкою і тривалою вона не була.[21]

15 квітня цього ж року набув чинності Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який визнав Крим тимчасово окупованою територією внаслідок збройної агресії Російської Федерації.[22] Таким чином, проблема Криму стала глибинною точкою розлому у відносинах між Україною і Росією, яка визначатиме їхній характер на довгі роки вперед.

Конфлікт на Сході України. У березні 2014 року в Донецькій та Луганській областях почалися масові заворушення, викликані низкою зовнішніх і внутрішніх чинників. Серед основних варто виокремити такі:

- Інспірація та підтримка з боку Російської Федерації сепаратистських настроїв на Донбасі, а також безпосередня участь у антиукраїнських акціях громадян Росії – так званих «туристів», «добровольців» і «зелених чоловічків» (осіб у військових уніформах без розпізнавальних знаків).
- Масова інформаційна кампанія російських ЗМІ та сильний політико-психологічний імпульс, спричинений анексією Криму, що посилювало проросійські настрої серед значної частини населення Донбасу та їх неприйняття «нової київської влади».
- Помилки тодішнього українського керівництва, зокрема спроба скасувати так званий «мовний закон». Це рішення Верховної Ради України на першому засіданні після Революції гідності 22 лютого 2014 року викликало обурення і було використане як привід (один із приводів) для активізації сепаратистських рухів на Півдні і Сході країни.

У квітні 2014 року заворушення на Донбасі переросли в захоплення адміністративних будівель і початок бойових дій. Збройні формування захопили міста Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ та інші населені пункти на Сході України.

Створення так званої «Донецької народної республіки» («ДНР») було проголошено 7 квітня 2014 року, а в Луганську висунуто ультиматум щодо проведення референдуму про самовизначення регіону. У разі невиконання вимог ультиматуму передбачалося створення «Луганської народної республіки» («ЛНР»).[23] У цих подіях таємно брали участь російські військовослужбовці. Рисунок 3.

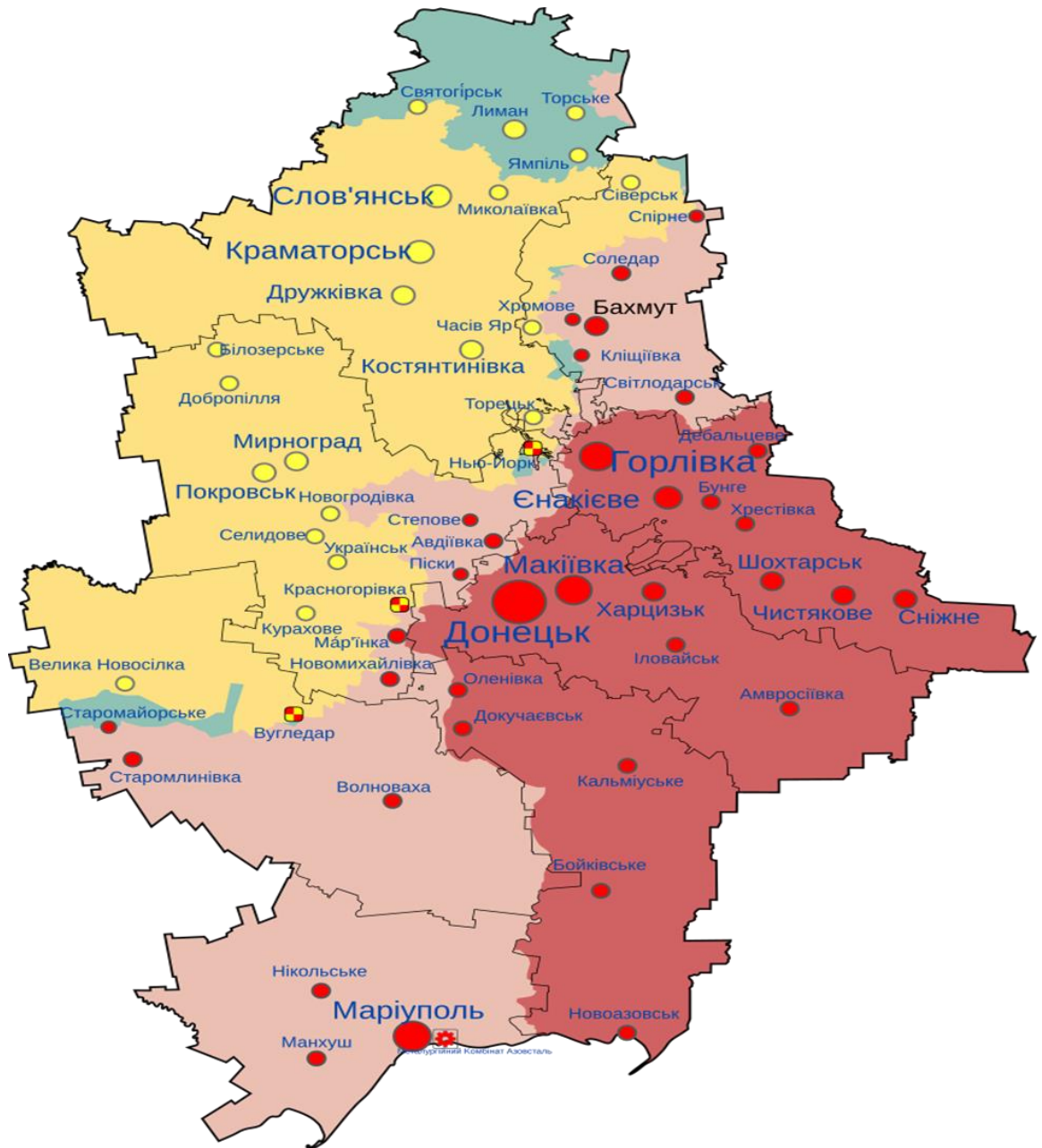

Рисунок 3. Мапа окупації Донецької області: територія окупована / деокуповано / не окуповано з 24 лютого 2022. Територія, контрольована «ДНР» на 23 лютого 2022.

Того ж дня, 7 квітня, голова українського парламенту та в.о. Президента Олександр Турчинов оголосив про створення антикризового штабу, а 14 квітня підписав указ про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи з подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності країни». Цей указ фактично започаткував Антитерористичну операцію (АТО) на Донбасі.

Попри початкову неготовність сил до бойових дій, до червня операція набула наступального характеру, що дозволило локалізувати конфлікт на відносно невеликій території окремих районів Донецької та Луганської областей.[25]

На тлі цих подій Україна ініціювала дипломатичні зусилля для врегулювання швидко ескалюючого конфлікту. 17 квітня в Женеві відбулася зустріч міністрів закордонних справ США, ЄС, України та Росії, під час якої були досягнуті певні домовленості щодо перших конкретних кроків для деескалації напруженості та забезпечення безпеки всіх громадян.[26]

6 червня 2014 року вперше відбулася зустріч президентів України та Росії у так званому «нормандському форматі» за участі президента Франції Франсуа Олланда та канцлера Німеччини Ангели Меркель. За повідомленням офісу президента Франції, під час 15-хвилинної зустрічі президенти України та Росії домовилися про проведення найближчим часом переговорів щодо припинення вогню між українськими силовиками та проросійськими сепаратистами на Сході України.[28]

Однак, ці переговори, які могли б визначити шляхи врегулювання конфлікту, так і не відбулися.[29] Наприкінці серпня активна наступальна операція сил АТО була зупинена через введення на територію конфлікту регулярних підрозділів російських військ. Пряме військове втручання Збройних сил РФ та серйозні прорахунки українського командування призвели до втрати ініціативи і змусили сторони укласти перемир'я, яке було досягнуто за участі міжнародних посередників.

Тож, 5 вересня 2014 року в Мінську у форматі Тристоронньої контактної групи, до складу якої входили представники України, Російської Федерації та ОБСЄ, за участі представників «окремих районів Донецької і Луганської областей», було підписано попередній протокол до угоди про припинення вогню, де визначено 12 умов деескалації конфлікту на Сході України.[30]

Україна, виконуючи положення Протоколу, 16 вересня прийняла закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах

Донецької і Луганської областей»[32]. Закон передбачав проведення позачергових виборів до місцевих органів влади в окремих районах Донецької і Луганської областей 7 грудня 2014 року.

19 вересня учасники контактної групи підписали Меморандум про виконання положень Протоколу, який передбачав припинення використання зброї та ведення наступальних дій, фіксацію лінії зіткнення станом на 19 вересня 2014 року, а також відведення важкого озброєння на 15 км з обох сторін, що мало створити 30-кілометрову «зону безпеки».[34]

Україна виконала ці домовленості, прийнявши зазначені закони. Однак інша сторона конфлікту жодного з положень Протоколу чи Меморандуму не виконала. Навпаки, на захоплених сепаратистами територіях активно тривали процеси «державотворення». 28 квітня в Луганську було офіційно проголошено створення так званої «Луганської народної республіки» (хоча її створення було заявлено ще 7 квітня). 11 травня в «ДНР» і «ЛНР» провели незаконні «референдуми», після чого проголосили незалежність «республік» від України та їх «державний суверенітет».

На цих територіях почали створювати «уряди», «парламенти» та «конституції». 24 травня «республіки» підписали документ про об'єднання у складі так званої «Новоросії», однак статус цього утворення залишився невизначеним. Було також створено «парламент Новоросії», який очолив колишній народний депутат України від Партії регіонів Олег Царьов, і його перше засідання відбулося 26 червня 2014 року, де було ратифіковано «Конституцію Союзу народних республік».[35]

2 листопада 2014 року, всупереч Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», були проведені вибори глав «республік» і депутатів «народних рад». Головою так званої «ДНР» став Олександр Захарченко, а «ЛНР» очолив Ігор Плотницький.[36]

Ці процеси побудови «сепаратистської державності» відбувалися за масштабною військовою, матеріальною та інформаційною підтримкою з боку Російської Федерації. Росія надавала сепаратистам сучасне озброєння, техніку, фінансування та кадрових військових, що значно посилювало їхні можливості у протистоянні з українськими збройними силами. Також Російські ЗМІ активно поширювали пропаганду, спрямовану на виправдання дій сепаратистів та дискредитацію української влади. Ця інформаційна війна відіграла важливу роль у формуванні громадської думки як на окупованих територіях, так і в самій Росії, сприяючи посиленню підтримки сепаратистських угруповань та тривалій ескалації конфлікту.

4.2. Реакція світової спільноти на порушення РФ кордону України: політичні та економічні санкції

У січні 2015 року Україна офіційно визнала Російську Федерацію державою-агресором згідно з постановою Верховної Ради України від 27 січня 2015 року № 129-VIII «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ГУАМ, парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором». Це рішення стало важливою віхою у формуванні міжнародної позиції щодо російської агресії проти України.

Міжнародне засудження збройної агресії Росії вийшло далеко за межі Європи і набуло широкого розголосу в усьому світі. Майже всі міжнародні організації відреагували на агресію політичними заявами та рішеннями, що мали міжнародно-правовий характер. Десятки країн, а також тисячі найбільших бізнесових і фінансових структур, приєдналися до санкцій проти Росії та її союзника Білорусі, що стало потужним чинником економічного тиску на ці країни.

Так, Майкл Макфол, колишній посол США в Росії та радник президента США Барака Обами, зазначив, що не бачить швидкого виходу з цієї кризи: «Ми

застрягнемо в цьому положенні на довгі роки. Путін зображує це як боротьбу зі злом, з нацистами, з НАТО. З дияволом переговорів не ведуть». Раніше, 3 вересня 2014 року, президент Барак Обама порівняв російську агресію з нацизмом, демонструючи серйозність ситуації.

Міністр закордонних справ Великої Британії Вільям Хейг заявив 14 квітня 2014 року, що за подіями на сході України стоїть Росія, метою якої є дестабілізація країни та зрив президентських виборів. Хейг підкреслив, що немає сумнівів у тому, що дії на Сході були сплановані Росією, адже сили, які брали участь у цих подіях, були добре озброєні, підготовлені й діяли скоординовано, як і російські військові під час анексії Криму.

Ангела Меркель, канцлер Німеччини, продемонструвала неочікувану для Росії твердість і непохитність у питанні російської агресії проти України. Це стало несподіванкою для керівництва РФ, який протягом тривалого часу намагався зробити Німеччину своїм ключовим партнером у Західній Європі, надаючи преференції німецькому бізнесу та залучаючи до своїх проєктів німецьких політиків. Попри ці зусилля, Німеччина взяла на себе лідерську роль у зусиллях Європи, спрямованих на припинення російської агресії. Завдяки Меркель була сформована єдина політика Європейського Союзу в частині дипломатичного та економічного тиску на Москву, подолавши при цьому опір деяких країн ЄС, орієнтованих на Росію.

Ці події стали ключовими в подальшому розвитку конфлікту та міжнародної реакції на дії Росії.

Голова Ради міністрів Польщі Дональд Туск, коментуючи початок антитерористичної операції на сході України, підкреслив необхідність рішучих дій з боку української держави для демонстрації неприйняття поширення терористичних актів на своїй території. Він зазначив: «Путін зупиниться там, де дозволить Україна. Тому Київ має взяти справи у свої руки і сам вирішувати, коли почати боротьбу за територіальну цілісність країни і які засоби використовувати».

Литва є однією з найбільш рішучих країн, що засудили російську агресію проти України і продовжують надавати Україні всебічну підтримку. Литовське керівництво неодноразово демонструвало готовність підтримувати Україну в подальшому.

Щодо ситуації на сході України, було скликано низку засідань Ради Безпеки ООН, зокрема 12 листопада 2014 року, де розглядалось загострення конфлікту та засудження псевдовиборів на підконтрольних бойовикам територіях, проведених 2 листопада 2014 року.[7][8][9] Під час телефонної розмови з Президентом України Петром Порошенком 25 листопада 2014 року, Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун заявив, що світова спільнота стоїть на боці України.[10][11][12]

Генеральна Асамблея ООН 27 березня 2014 року прийняла резолюцію «Територіальна цілісність України» (A/RES/68/262), яка підтверджує окупацію Росією території Криму[13] і підтримує невід'ємність Криму та Севастополя як частин України. За цю резолюцію проголосувала 100 країн-членів ООН, 11 країн проголосували проти, а 58 утрималися.[15]

У 2016 році Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополь (Україна)», яка підтверджує окупацію Росією Криму та порушення прав людини на цих територіях.[14] Генасамблея також неодноразово ухвалювала резолюції щодо стану прав людини в Криму (2016–2020 роки) та мілітаризації регіону (2018, 2019 роки).

15 квітня 2014 року, перед початком засідання Ради ЄС на рівні міністрів оборони 28 країн-членів у Люксембурзі, Генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен публічно звинуватив Росію у причетності до сепаратистських заворушень на сході України.[20] За повідомленням УНІАН, він зазначив: «Поведінка Росії та події на місцях говорять самі за себе. Ми принципово не коментуємо дані розвідки, але очевидно, що Росія бере активну участь у цьому».[21]

30 червня 2014 року головнокомандувач Об'єднаних збройних сил НАТО в Європі, Філіп Брідлав, визнав, що Росія не лише фінансово та матеріально підтримує сепаратистів на сході України, але й залучає найманців для вбивств, тоді як регулярні російські збройні сили полегшують переміщення бойовиків, обладнання та фінансів через український кордон.[22]

У серпні 2014 року Андерс Фог Расмуссен заявив, що Росія виступає агресором на Донбасі, і кваліфікував вторгнення Збройних сил Російської Федерації через східний українсько-російський кордон як серйозну ескалацію збройної агресії проти України.

У листопаді 2016 року на Парламентській Асамблеї НАТО було приділено особливу увагу українському питанню. У доповіді, виголошеній британським парламентарем Лордом Джоуплінгом, зазначалося, що Росія ігнорує мінські домовленості і не планує виводити свої війська з Донбасу.

Верховний представник Європейського Союзу із закордонних справ і політики безпеки, Кетрін Ештон, 13 квітня 2014 року висловила глибоку стурбованість подіями на сході України. Вона наполегливо закликала Росію «відвести війська від кордону України і припинити будь-які дії, спрямовані на дестабілізацію країни», одночасно високо оцінивши зусилля української влади щодо забезпечення правопорядку в регіоні.[30]

У червні 2015 року Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію щодо осіб, зниклих безвісти в Криму та під час українсько-російського протистояння, визнавши Росію агресором і окупантом.

У липні 2015 року Парламентська Асамблея ОБСЄ прийняла резолюцію під назвою «Продовження очевидних, грубих і не виправлених порушень Російською Федерацією міжнародних норм і принципів ОБСЄ», в якій офіційно визнала військову агресію Росії проти України.[45][46]

Міжнародне засудження війни в Україні вийшло далеко за межі Європи, і це підтверджує широка підтримка резолюції ООН, спрямованої на

засудження російського вторгнення. Деякі країни не лише приєдналися до санкцій ЄС проти Росії, але й надали Україні військову допомогу.

2 березня 2022 року Генеральна Асамблея ООН на спеціальній сесії більшістю голосів ухвалила резолюцію ES11/1, яка підтвердила суверенітет і територіальну цілісність України, засудила російське вторгнення і закликала до негайного виведення російських військ з території України.

З моменту початку повномасштабної збройної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 року, Україна та її міжнародні партнери запровадили низку санкцій проти Росії. На сьогодні Росія є найбільш підсанкційною країною у світі, а санкції залишаються найефективнішим інструментом тиску з боку міжнародної спільноти.

ЄС та США, ще до початку війни, пообіцяли Росії високу фінансову ціну за напад на Україну, і відтоді вони координують свої санкційні заходи. Станом на липень 2024 року, ЄС ухвалив 14 пакетів економічних і індивідуальних санкцій проти Росії через її агресію. Обмежувальні заходи охоплюють понад 2300 фізичних та юридичних осіб, активи яких заморожені, а їм заборонено в'їзд на територію ЄС. Громадянам і компаніям ЄС також заборонено надавати їм фінансові кошти.

24 червня 2024 року Рада ЄС ухвалила 14-й пакет санкцій, спрямований на такі ключові сектори російської економіки, як енергетика, фінанси, торгівля, боротьба з обходом санкцій, а також заборону політичним партіям та іншим організаціям приймати фінансування від російської держави. Нові санкції також вводять обмеження на реєстрацію інтелектуальної власності російськими громадянами в ЄС і забороняють купівлю чи ввезення культурних цінностей з України, якщо є підозри, що вони були незаконно вивезені з країни.

Ці заходи демонструють узгодженість дій міжнародної спільноти у протидії російській агресії та захисті України.

Ліхтенштейн був доданий до списку країн-партнерів, які впровадили обмежувальні заходи щодо імпорту чавуну та сталі з Росії, а також застосували контроль за імпортом, еквівалентний заходам ЄС.

Окрім Європейського Союзу, Сполучені Штати Америки є одним з ключових лідерів у санкційній підтримці України. З лютого 2022 року Міністерство фінансів і Державний департамент США ввели санкції проти понад 4600 юридичних і фізичних осіб, пов'язаних з агресією Росії.

25 квітня 2024 року Міністерство фінансів США запровадило санкції проти понад десятка організацій, осіб і суден, які були залучені до таємного продажу іранських БПЛА для Міністерства оборони Ірану (MODAFL), що підтримує Корпус вартових ісламської революції (КВІР) і сприяє війні Росії в Україні. Дві компанії та судно, залучені до перевезення іранських товарів, також були піддані санкціям.

21 червня 2024 року США ввели санкції проти дванадцяти керівників російської компанії «Лабораторія Касперського», що розробляє програмне забезпечення.

Канада, у відповідь на агресію Росії проти України, ввела санкції проти понад 2000 фізичних та юридичних осіб РФ, включаючи федеральні міністерства, державні банки, суверенні фонди, нафтогазові компанії, підприємства оборонного сектору та пропагандистські структури.

Швейцарія приєдналася до 13 пакетів санкцій ЄС, запроваджених через агресію Росії, наклавши санкції на понад 2000 фізичних та юридичних осіб. Санкції охоплюють осіб і компанії, що працюють у російському військово-промисловому комплексі, а також компанії, що постачають військову техніку з Північної Кореї до Росії. Санкції також поширюються на чиновників окупованих територій України та осіб, причетних до примусового викрадення українських дітей.

Додаткові заходи, спрямовані на запобігання постачання Росії чутливих товарів і технологій для армії, включають заборону експорту товарів

подвійного використання та військових технологій для ще 27 російських компаній.

Також розширено перелік товарів, на які поширюється заборона на експорт до Росії, включаючи комплектуючі для розробки та виробництва безпілотних літальних апаратів (БПЛА).

Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії ввело персональні санкції проти понад 2 000 фізичних і юридичних осіб з Росії. 13 червня 2024 року Британія розширила санкційні обмеження, додавши до списку ще 50 суб'єктів, включаючи шість суден "тіньового флоту", що використовуються для нелегальних операцій.

Санкції також поширюються на постачальників боєприпасів, верстатів, мікроелектроніки та матеріально-технічного забезпечення для російської армії, включаючи компанії з країн Азії, а також на судна, що перевозять військові товари з КНДР до Росії. До списку санкцій також потрапили найбільша російська біржа «Московська біржа», її керівництво, а також «СПБ-біржа», «Національний кліринговий центр», «Національний розрахунковий депозитарій Росії» та компанія «Ингосстрах».

Японія запровадила 26 пакетів санкцій проти Росії. З початку агресії було накладено санкції на понад 1600 фізичних і юридичних осіб, що підтримують війну. 21 червня 2024 року Японія розширила санкційний список, включивши до нього додатково 10 фізичних та 27 юридичних осіб РФ, а також одну фізичну та одну юридичну особу, що представляють окупаційну владу Росії, зокрема "колаборантів", і одну логістичну компанію. Було введено заборону на банківські транзакції та замороження їхніх активів у фінансових установах Японії.

Австралія запровадила санкції проти понад 1400 фізичних і юридичних осіб з Росії та інших країн, які надають підтримку війні проти України.

Нова Зеландія також приєдналася до міжнародних зусиль, ввівши 26 пакетів санкцій з початку російської агресії. Санкційні списки Нової Зеландії

містять понад 1600 фізичних і юридичних осіб. 16 травня 2024 року Нова Зеландія оголосила додаткові санкції проти 28 фізичних і 14 юридичних осіб, які надають військову та стратегічну підтримку російській агресії, а також тих, хто причетний до примусового переміщення українських дітей до Росії та окупованих територій.

4.3. Вплив широкомасштабної агресії РФ на зміну українсько-російського кордону (2022-2024 роки)

З 20 лютого 2014 року російська агресія почала набувати характеру гібридної війни, що супроводжувалася незаконною окупацією та анексією Росією українських територій, зокрема Автономної Республіки Крим і частини Донецької та Луганської областей.

24 лютого 2022 року війна між Росією та Україною перейшла у нову фазу – широкомасштабного вторгнення, яке стало не лише викликом для України, але й для всього західного світу.

Повномасштабна війна Росії проти України, що почалася 24 лютого 2022 року, була викликана прагненням РФ відродити російський вплив на пострадянському просторі саме у рік сторіччя утворення СРСР, через створення сучасної російської неоімперії – міждержавного утворення під керівництвом Росії. Україна мала відігравати ключову роль у цьому плані, адже без контролю над нею Росія не уявляє свого існування як імперської держави.

На початку 2022 року українсько-російський кордон уже не можна було сприймати лише як просту межу між двома державами. Від анексії Криму та початку війни на Донбасі в 2014 році він перетворився на лінію фронту, де зіштовхувалися не лише військові сили, але й радикально відмінні ідеології та ціннісні системи. Цей кордон став для України рубежем оборони та політичним символом прагнення до незалежності й інтеграції з Європою.

До початку повномасштабної агресії Україна вже втратила контроль над частиною східних територій, що фактично перетворило лінію зіткнення на

умовний кордон між підконтрольною Києву територією та окупованими регіонами. Росія, зі свого боку, прагнула закріпити ці нові «де-факто» кордони, використовуючи дипломатичний тиск та військові загрози, що передували великомасштабному вторгненню у 2022 році.

Станом на 2021 рік, тимчасово окупованими Росією залишалися близько 43 300 км², що складало приблизно 7 відс. території України. Це охоплювало Автономну Республіку Крим, місто Севастополь, а також частини Донецької та Луганської областей.[1][2] За перші три місяці після початку російського вторгнення у 2022 році ця площа збільшилася майже втричі.[3]

24 лютого 2022 року стало переломним моментом, який докорінно змінив геополітичну ситуацію як для України, так і для всього світу. Повномасштабне вторгнення Росії на українську територію поставило під сумнів не тільки суверенітет України, але й основи міжнародного правопорядку. Одним з ключових питань цього конфлікту стало визначення майбутнього українсько-російського державного кордону. У 2022-2024 роках бойові дії кардинально змінили фізичні, політичні та стратегічні межі кордону, створивши нові виклики і перспективи для його подальшого оформлення.

Повномасштабна агресія спричинила значні зміни на територіальному рівні, що серйозно вплинуло на українсько-російський кордон. Від перших днів війни російські війська прагнули захопити значні частини України, при цьому ключовою метою було встановлення контролю над стратегічними об'єктами та містами.

- **Херсонська область:** Однією з перших значних територій, що потрапила під контроль російських сил у 2022 році, стала Херсонська область. Заволодіння Херсоном дозволило Росії вийти до Чорного моря та створити плацдарм для подальшого наступу на півдні України. Проте восени 2022 року українські війська провели успішний контрнаступ, що призвів до звільнення міста і частини області, повернувши цей сектор кордону під контроль України.

- **Запорізька область:** Запорізька область стала однією з найгарячіших точок конфлікту. Росія оголосила про анексію окупованих територій, включаючи місто Мелітополь, що ще більше загострило невизначеність щодо остаточного кордону. Збройні сили України продовжують активні бойові дії в регіоні, намагаючись повернути контроль над захопленими територіями.

- **Луганська та Донецька області:** Ситуація в цих областях залишається найскладнішою і непередбачуваною. Після 2022 року Росія активізувала спроби захопити всі адміністративні кордони Луганщини та Донеччини, однак українські сили чинять активний спротив. Лінія фронту постійно змінюється, що ускладнює встановлення чіткої лінії розмежування, яка могла б стати основою для майбутнього кордону.

Ця війна значно загострила безпекову ситуацію як в Україні, так і в Європі, збільшивши ризики застосування Росією ядерної зброї та завдавши руйнівного удару по світовій економіці. Це спричинило зростання цін на енергоносії та продовольство, а також створило загрозу голоду в багатьох країнах. Кордон з Росією залишається небезпечним напрямком, що становить серйозну загрозу безпеці.

З 2014 року Донецька народна республіка (ДНР) контролює східну частину Донецької області, включаючи міста Донецьк і Макіївку, тоді як західна частина області залишається під контролем України. Луганська народна республіка (ЛНР) з 2014 до 2022 року утримувала східну частину Луганської області, включаючи Луганськ і Алчевськ, тоді як західні райони залишалися під контролем української влади.[2]

Повномасштабна війна, що почалася у 2022 році, суттєво вплинула на українсько-російський кордон. Російські війська окупували частини Харківської, Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської областей, скоївши численні воєнні злочини проти цивільного населення, зруйнувавши багато міст і сіл. Мільйони людей були змушені стати внутрішньо переміщеними особами.[3]

У червні 2024 року лінія фронту (лінія бойових дій) проходить через населені пункти Харківської області, такі як Тополі, Кам'янка, Петрівка, Новомлинськ, Дворічна, Лиман, Масютівка, Орлянка, Кислівка, Табаївка, Берестове; Луганської області: Андріївка, Новосгорівка; Донецької області: Роздолівка, Васюківка, Калинівка, Кліщіївка, Новоолександрівка, Новопокровське, Яснобродівка, Парасковіївка, Старомайорське; Запорізької області: Марфопіль, Дорожнянка, Мирне, Лугівське, Роботине, Нестерянка, Лугове; Херсонської області: Велика Лепетиха, Каховка, Кринки, Козачі Лагері, Олешки, Гола Пристань.

Повномасштабна агресія Росії не тільки змінила фізичні межі між Україною та Росією, але й створила нові політичні реалії. Росія в односторонньому порядку проголосила анексію чотирьох українських областей – Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької – ігноруючи міжнародно визнані кордони України. Ці дії призвели до того, що питання кордону стало центральним елементом дипломатичних перемовин і основою для міжнародних санкцій, спрямованих проти Росії.

Україна ж чітко сформулювала свою позицію – всі окуповані території, включно з Кримом, мають бути повернені під її контроль, і будь-які переговори можливі лише після повного відновлення територіальної цілісності країни. Таким чином, питання державного кордону перетворилося на символ боротьби за український суверенітет і незалежність.

Майбутнє українсько-російського кордону нині тісно пов'язане з міжнародною підтримкою України. Багато країн, зокрема члени НАТО та ЄС, висловлюють підтримку прагненням України до відновлення кордонів 1991 року. Однак процес повернення окупованих територій залежатиме не лише від військових успіхів ЗСУ, але й від дипломатичних перемовин та міжнародного тиску на Росію.

Є кілька можливих сценаріїв розвитку ситуації з кордоном. Один із них передбачає повну реінтеграцію окупованих територій до складу України за

підтримки міжнародної спільноти. Інший сценарій може передбачати певні компроміси або міжнародні угоди, що закріплюватимуть нові кордони на певний час, хоча такий варіант малоймовірний з огляду на нинішню політичну позицію України.

Висновки до розділу 4:

Широкомасштабна агресія Росії проти України у 2022-2024 роках значно змінила ситуацію з українсько-російським кордоном та його перспективи. Нині цей кордон не просто відокремлює дві країни, а став зоною геополітичного протистояння, від якої залежатиме майбутнє як України, так і Росії, а також безпека всієї Європи. Триваючий збройний конфлікт постійно змінює реалії на місцях, проте остаточне вирішення долі кордону залежатиме від підсумків війни, рівня міжнародного тиску та дипломатичних ініціатив. Незалежно від подальшого розвитку подій, цей кордон перетворився на символ боротьби України за суверенітет і територіальну цілісність, а його встановлення стане ключовим питанням міжнародного рівня, яке матиме вплив на глобальну безпеку та стабільність у майбутньому.

ВИСНОВКИ

Дослідження проведено методом аналізу правових, політичних та історичних аспектів проблем українсько-російського державного кордон, а також механізмів вирішення територіальних суперечок і вплив цих процесів на українсько-російські відносини та міжнародну безпеку. На основі мети та визначених завдань дослідження сформульовано наступні висновки:

1. Отже, згідно з Законом України «Про державний кордон України» державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України - суші, вод, надр, повітряного простору. Тоді як, у науковій літературі державний кордон здебільшого визначено як юридично встановлена лінія на суходолі або воді, яка окреслює просторові межі держави та її суверенітету. Однією з ключових характеристик державних кордонів є їхні функції, що пов'язані з політичними умовами та особливостями їх формування. Так, державні кордони виконують бар'єрну та контактну функції. Бар'єрна функція є найбільш потужною, через неї держава здійснює повний контроль на своїй території, обмежуючи пересування людей, товарів, капіталів та інформації. Контактна функція кордону полягає у створенні на межі декількох держав спільних природних заповідників, відкритих економічних зон. Основними типами державних кордонів є: відкриті кордони, регульовані кордони та демілітаризовані зони. Враховуючи трактування таких типів кордонів, державний кордон України із РФ до 2014 року мав риси «відкритих» кордонів, починаючи з лютого 2024 року – регульований кордон. Основними принципами міжнародного права у регулюванні державних кордонів є: територіальна цілісність держав, непорушність і недоторканність державних кордонів, а також добросовісне виконання міжнародних зобов'язань. Найважливішим принципом міжнародного права є непорушність і недоторканність державних кордонів, що лежить в основі міжнародно-правового регулювання.

2. У 1920 роках територія і населення України зменшилися внаслідок

того, що керівництвом РСФРР було проігноровано етнографічний критерій при вирішенні питання щодо територій Курської та Воронежської губерній, де переважало українське населення. УСРР втратила більшу частину Шахтинської та Таганрозької округ, де українці становили абсолютну більшість, і ці території були передані до складу РСФРР.

Процес формування кордонів між Україною та Росією, який став результатом як етнографічних, так і адміністративних факторів, що взаємодіяли під час розпаду Російської імперії та становлення радянських республік, тривав кілька десятиліть і мав вирішальний вплив на подальший розвиток міждержавних відносин між Україною та Росією, закладаючи підґрунтя для сучасних територіальних суперечок і конфліктів.

3. Прокладаючи свій шлях розвитку, Україна прагнула до незалежності, нейтральності та рівноправності, залишаючись одночасно в складі СНД. Натомість, Росія, маючи значний потенціал, але стикаючись із певним послабленням після розпаду СРСР, намагалася прискорити нові інтеграційні процеси, прагнучи утвердитися як провідний гравець. Відмінні підходи до вирішення спільних проблем спричинили затягування процесу та виникнення перших ускладнень. Анексія Криму та початок військового конфлікту на сході України, що стали наслідком політичної кризи 2013–2014 років, повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році на територію України призвели до того, що питання морських кордонів залишилося у стані невизначеності.

4. Ситуацію з українсько-російським кордоном та його перспективи значно змінила широкомасштабна агресія Росії проти України у 2022-2024 роках. Нині кордон між Росією та Україною став зоною геополітичного протистояння, від якої залежатиме майбутнє як України, так і Росії, а також безпека всієї Європи. Триваючий збройний конфлікт постійно змінює реалії на місцях, проте остаточне вирішення долі кордону залежатиме від підсумків війни, рівня міжнародного тиску та дипломатичних ініціатив. Незалежно від подальшого розвитку подій, цей кордон перетворився на символ боротьби

України за суверенітет і територіальну цілісність, а його встановлення стане ключовим питанням міжнародного рівня, яке матиме вплив на глобальну безпеку та стабільність у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 15 січня 2014р. Уряд М.Азарова затвердив Програму співробітництва України з державами Митного союзу до 2020р. Постановою КМУ “Про затвердження Програми співробітництва України з державами-членами Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації на період до 2020 року”. – Сайт Кабінету Міністрів України,
http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246977822&cat_id=244276429.
2. 4 грудня 2014р. Президент РФ у Посланні Федеральним Зборам наголосив: “Так, ми засудили державний переворот, силове захоплення влади в Києві в лютому ц.р. І те, що ми зараз бачимо на Україні, трагедія на південному сході повністю підтверджує правильність нашої позиції”. Див.: Послание Президента Федеральному Собранию. – Сайт Президента РФ, <http://kremlin.ru/news/47173>.
3. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.
4. Анатолій Доценко «УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ, ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ» - Часопис соціально-економічної географії – 2015
5. Андрощук О. В. Бойові дії на Донбасі у травні-серпні 2014// Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2021.
6. Анцелевич Г. Міжнародне публічне право : підручник / Г. Анцелевич, О. Покрещук ; за заг. ред. Г. Анцелевича. – Київ : Алерта, 2005. – 424 с
7. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича #НАН України, 2003. 667 с.
8. Березенко В. Проблеми забезпечення непорушності державних кордонів України. Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: Юридичні науки. 2016. № 855. С 22.
9. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

- 10.Бойко, Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальній поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) [Архівовано 18 листопада 2021 у Wayback Machine.] // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. — 2009. — Випуск 3.— С.232.
- 11.В українському і світовому дискурсі використовуються різні терміни для визначення російсько-українського конфлікту – “асиметрична війна”, “неоголошена війна”, “гібридна війна”, “нелінійна війна”, “прихована війна”, “збройний конфлікт” тощо. За результатами дослідження Центру Разумкова, більшість українських експертів вважають, що між Росією і Україною іде “неоголошена війна”. Див. матеріал “Російсько-український конфлікт: позиції експертів”, вміщений в цьому журналі. Російсько-український конфлікт: позиції експертів // Нац. безпека і оборона. – 2014. – № 5/6 (148/149). – С. 60–67. – URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD148-149_2014_ukr.pdf
- 12.Верменич Я. В., Андрощук О. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. / Відп. ред. Г. В. Боряк. НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2014. — 182 с. ISBN 978-966-02-7312-2.
- 13.Від російської агресії в Україні загинули майже 10 тис. громадян України — МЗС. dt.ua. 21.02.2017. Архів оригіналу за 21.02.2017. Процитовано 21.02.2017.
- 14.Генасамблея ООН підтримала територіальну цілісність України. Архів оригіналу за 22 січня 2021. Процитовано 14 лютого 2021. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020541/>
- 15.Генсек НАТО: У заворушеннях на сході України чітко видно руку Москви [Архівовано 28 липня 2016 у Wayback Machine.] Українська правда, 15 квітня 2014, <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/15/7022514/>
- 16.Генсек ООН: весь світ на боці України/ Радио 24/ 26 листопада 2014 року. <https://web.archive.org/web/20150206113107/http://radio24.ua/news/showSingleNews.do?objectId=27189>
- 17.Глава “центральної виборчої комісії ДНР” так прокоментував результати виборів: “Київ має примиритися з думкою, що Донбас більше не є частиною України... Ми свій вибір зробили”. В МЗС Росії вибори

- визнали “такими, що відбулися”. Див.: Главою ДНР избран Александр Захарченко, ЛНР возглавит Игорь Плотницкий. – NEWSru, 3 ноября 2014г., <http://www.newsru.com>.
18. Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України / Володимир Головка; відп. ред. В. Смолій; Інститут історії України НАН України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023.
 19. Головка О. Між Україною і Росією виросте «Стіна» // Урядовий кур’єр, 2014 – 6 вересня, № 163. публікація
 20. Гольцов А.Г. Геополітика та політична географія. – К.: ЦУЛ, 2012. – 416.
 21. Декларація Верховної Ради України “про боротьбу за звільнення України”. – Сайт Верховної Ради України, <http://zakon1.rada.gov.ua>.
 22. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
 23. Декларація про зміцнення міжнародної безпеки від 16 грудня 1970 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_a32.
 24. Детальний огляд фронту: мапа. URL: <https://deepstatemap.live/e>
 25. Для чого Росія укріплює кордон із окупованою частиною Донбасу? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29255383.html>.
 26. Дністрянський М. Політична географія та геополітика України: Навчальний посібник. – Тернопіль: Богдан, 2010. – 344 с.
 27. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми території, методологія, практика. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2006. – 490 с.
 28. Дністрянський М.С. Кордони України. – Львів: Вид. Світ, 1992. – 144 с.
 29. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2000. – 310 с.
 30. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_157.

31. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_205.
32. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_006.
33. Докладно про перебіг подій березня-травня 2014р. див.: Бутусов Ю. Так починалась війна: інтерв'ю с Александром Турчиновым. – Цензор, 24 октября 2014г., <http://censor.net.ua>.
34. Дрошенко П. Історія України 1917-1923 рр. У 2-х т. Т.2 Українська Гетьманська держава 1918 р. / П. Дорошенко. – Ужгород. – 1930. – С. 174. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.hurtom.com/culture/booksother/7148-doroshenko-d.-storjaukrani-1917-1923.html>
35. Евроазиатский транспортный коридор (проект ТРАСЕКА) (справочная информация). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mid.ru/nsdipecon.nsf/a591a1e97b9a36ce43256a0c003fb95e/d89d3102220efc4443256a29003c4e06?OpenDocument>; <http://www.regnum.ru/news/651511.html> Строительство канала Каспий-Азов грозит катастрофическими последствиями
36. Ештон наполегливо порадила РФ відвести війська з України [Архівовано 4 березня 2016 у Wayback Machine.] Українська правда, 13 квітня 2014
<https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022261/>
37. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік / К., 2012
38. Задорожній О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права : монографія / О. В. Задорожній ; Укр. асоц. міжнар. права, Ін – т міжнар. відносин Київ. нац. ун – ту ім. Т. Шевченка, каф. міжнар. права. – К. : К. І. С., 2015. – 712 с.
39. Закон “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України”.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

40. Закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР».

https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7_%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%97_%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B8_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_19.02.1954_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%87%D1%83_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96_%D1%96%D0%B7_%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%83_%D0%A0%D0%A0%D0%A4%D0%A1%D0%A0_%D0%B4%D0%BE_%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%83_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0%C2%BB

41. Закон №1680-VII. – Сайт ВР України,

<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1680-18>.

42. Закон про правонаступництво України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>

43. Закон РРФСР від 02.06.1954 «Про внесення змін та доповнень у статтю 14 Конституції (Основного Закону) РРФСР»

[https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A0%D0%A0%D0%A4%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_02.06.1954_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD_%D1%82%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D1%83_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8E_14_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%97_\(%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%83\)_%D0%A0%D0%A0%D0%A4%D0%A1%D0%A0%C2%BB](https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A0%D0%A0%D0%A4%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_02.06.1954_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD_%D1%82%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D1%83_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8E_14_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%97_(%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%83)_%D0%A0%D0%A0%D0%A4%D0%A1%D0%A0%C2%BB)

44. Закон РФ от 1 апреля 1993 г. N 4730-I "О Государственной границе Российской Федерации". [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://base.garant.ru/10103372/>

45. Закон СССР О реорганизации органов государственной безопасности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bestpravo.ru/sssrgn-instrukcii/t8a.htm>

46. Закон СССР от 02.08.1940 о включении Северной части Буковины ... в состав Украинской Советской Социалистической Республики [Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г / под ред. к. ю. н. Мандельштам Л. И — Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. — С. 22—23.](#) «Ведомости ВС СССР» 1940, № 28 (91), 22 августа, с. 1.

47. Закон України "Про державний кордон України" від 4 листопада 1991 р. - Відомості Верховної Ради України, 1992 р., N 2, ст.5.

48. Закон України “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

49. Закон України від 12 вересня 1991 р. “Про правонаступництво”. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>.

50. Закон УРСР від 17.06.1954 «Про внесення змін і доповнень в статтю 18 Конституції (Основного Закону) Української РСР»

[https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_17.06.1954_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD_%D1%96_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D0%B2_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8E_18_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%97_\(%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%83\)_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%A1%D0%A0%C2%BB](https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_17.06.1954_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD_%D1%96_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D0%B2_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8E_18_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%97_(%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%83)_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%A1%D0%A0%C2%BB)

51. Запасы нефти и газа. Сайт газпрома [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazprom.ru/about/production/reserves/>

52. Засідання Ради Безпеки ООН по Україні 12 листопада 2014 року/Українська асоціація міжнародного права/16.11.2014. Архів оригіналу за 7 березня 2016. Процитовано 14 лютого 2021.

https://web.archive.org/web/20160307102853/http://uail.com.ua/index.php?id=124:12-11-2014&itemid=119&lang=uk&option=com_k2&view=item

53. Заява Верховної Ради України 20 грудня 1991 р. з приводу укладання Україною Угоди про співдружність незалежних держав. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2003-12>.

54. Заявление по итогам переговоров в Женеве: полный текст резолюции. – ЛІГAnet, 17 апреля 2014г., <http://news.liga.net>. На зустрічі були присутні представники: від США – Держсекретар США Дж.Керрі; від Росії – глава МЗС РФ С.Лавров; від України – в.о. глави МЗС України А.Дециця; від ЄС – Верховний представник ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки К.Ештон. Зустріч у такому представництві дістала назву “Женевського формату”.

https://news.liga.net/politics/news/v_zheneve_diplomaty_ne_dogovorilis_o_reshenii_krymskogo_krizisa

55. Збірник документів про правове оформлення державних кордонів України та співробітництво з прикордонних питань.- Вип.1.- К: Державний комітет у справах охорони державного кордону України.1996.

56. Конституція Української Народньої Республіки [Архівовано 15 травня 2020 у Wayback Machine.] на сайті Верховної Ради України

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>

57. КРЫМ 94. Часть 3 “Как делился Черноморский флот “по-братски”. Независимый аналитический центр геополитических исследований “Борисфен Интел”. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/ru/projects/kak-delilsja+chernomorskij-flot-po-bratski>.

58. Кубійович В. Територія України і суміжних земель. Видання 2 / В. Кубійович. – Краків-Львів. – 1943. – С. 18-20

59. Кудлай О. Б. Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові (1917) [Архівовано 2 лютого 2017 у Wayback Machine.] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т — Я. — С. 81. — ISBN 978-966-00-1359-9.

60. Лисенко О.С., Дерейко І.І. Кримська конференція 1945, Ялтинська конференція І меморандум про 5 [Архівовано 18 серпня 2016 у Wayback Machine.] // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2009. — Т. 5 : Кон — Кю. — С. 358. — ISBN 978-966-00-0855-4.

61. М. С. Каменецький. Варшавський договір 1955 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т. 1. — 760 с. — ISBN 966-316-039-X
62. Мала енциклопедія етнодержавознавства. / НАН України. Інститут держави і права ім. М.В. Корецького; редкол. Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін.- К.: Довіра: Генеза, 1996.
63. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158.
64. Меморандум про співробітництво в охороні державних кордонів України, Республіки Білорусь, Російської Федерації. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_001
65. МЗС обіцяє, що переговори про делімітацію морського кордону з Росією буде завершено в 2011 році. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://newsru.ua/ukraine/21dec2010/demarkac.html>
66. Мирова угода з "Венко Прикерченська". [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://korrespondent.net/business/press_release/1057261-mirova-ugodaz-venko-prikerchenska
67. Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. — Х., 2003. — 376 с.
68. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 336 с.
69. Міжнародне право: Основні галузі : підручн. / за ред. В. Г. Буткевича. — К. : Вид – во «Либідь», 2004. — 816 с.
70. Міжнародне публічне право : підручн. / [авт. кол.: В. М. Репецький, В. М. Лисик, М. М. Микієвич та ін.] ; за ред. В. М. Репецького. — 2 – ге вид. — К. : Вид – во «Знання», 2012. — 437 с.
71. На расчистку акватории Волго-Каспийского канала Росморпорт выделяет в 2012 году 400 млн. рублей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.morvesti.ru/news/index.php?news=14961>
72. Наступна зустріч у “нормандському форматі” відбувалася лише в жовтні 2014р. в Мілані, але й там суттєвих домовленостей досягнуто не було.

73. О возрождении Великого Шелкового Пути. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wpru.ru/?p=2507>
74. О. І. Ганжа. Керзона лінія [Архівовано 18 серпня 2016 у Wayback Machine.] // Енциклопедія сучасної України / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001—2024. — ISBN 966-02-2074-X.
75. О. С. Пархомчук. Паризька мирна конференція 1919—20 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. — К.:Знання України, 2004 — Т.2 — 812с. ISBN 966-316-045-4
76. ОБСЄ оприлюднила підписаний у Мінську Меморандум (документ). – Радіо Свобода, 20 вересня 2014р., <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26597039.html>.
77. Олександр Задорожній, Анексія Криму – міжнародний злочин: Монографія. URL: https://books.google.com.ua/books?id=ZE_7CgAAQBAJ
78. Олена Бойко. Межі українського світу. Як починалося формування кордонів нашої держави // Тиждень. – 2022. – 10 листопада. – URL: <https://tyzhden.ua/mezhi-ukrainskoho-svitu-iaak-pochynalosia-formuvannia-kordoniv-nashoi-derzhavy/>
79. Офіційний сайт Президента України/25.11.2014. Архів оригіналу за 6 лютого 2015. Процитовано 14 лютого 2021.
<https://web.archive.org/web/20150206101042/http://www.president.gov.ua/news/31650.html>
80. Очередной раунд переговоров между РФ и Украиной по делимитации Азовского и Черного морей пройдет в сентябре 2005г. в Киеве. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20050616182319.shtml>
81. ПА ОБСЄ визнала факти військової агресії Росії проти України [Архівовано 19 вересня 2021 у Wayback Machine.] // Українська правда. — 09.07.2015
<https://www.pravda.com.ua/news/2015/07/9/7073893/>
82. Парламент Новороссии ратифицировал Конституцию Союза народных республик. – Russia Today, 26 июня 2014г., <http://russian.rt.com/article/38293>.
83. Пахар О. Море навпіл / О. Пахар // ПіК. – 2000. – №13. – С.12

84. Переговори по границам Азовского и Черного морей закончились ничем. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://flot2017.com/index.php/item/news/7703> 18.06.09
85. Підсумки дня, 12 листопада: Підготовка до війни, Рада безпеки ООН, Гаазький трибунал і багато іншого/ Сегодня.ua, 12.11.2014. Архів оригіналу за 17 вересня 2016. Процитовано 14 лютого 2021.
<https://web.archive.org/web/20160917144637/http://ukr.segodnya.ua/politics/pnews/itogi-dnya-12-noyabrya-podgotovka-k-voyne-sovbez-oon-gaagskiy-tribunal-i-mnogoe-drugoe-568748.html>
86. Повна назва контактної групи: Трестороння контактна група стосовно кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України Петра Порошенка та ініціатив Президента Росії Володимира Путіна. Учасники контактної групи: від ОБСЄ – Посол Г.Тальявіні (спеціальний представник Голови ОБСЄ); від України – другий Президент України Л.Кучма; від Росії – Посол РФ в Україні М.Зурабов. “Представники окремих районів Донецької і Луганської областей” – О.Захарченко та І.Плотницький, відповідно. У підписах Протоколу (та надалі – Меморандуму від 19 вересня) їх статус не вказано.
<https://www.osce.org/files/f/documents/a/1/123807.pdf>
87. Політична географія і геополітика. // Б.П. Яценко, В.І. Стафійчук, Ю.С. Брайчевський та ін. – К.: Либідь, 2007. – 255 с..
88. Положення про Державний комітет у справах охорони державного кордону України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071/2000>
89. Порошенко та Путін зустрілися в Нормандії. – Український тиждень, 6 червня 2014р., <http://tyzhden.ua/News/111687>.
90. Постанова Верховної Ради України “Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав” від 10 грудня 1991 року № 1958-ХІІ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1958-12>.
91. Постанова Верховної Ради України “Про постанову Верховної Ради Російської Федерації “Про статус міста Севастополя” від 14 липня 1993 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3378-12>.
92. Постанова Президії ВР УРСР від 13.02.1954 «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання передачі Кримської області до складу

УРСР» Закон СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад Української РСР» 1954 // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 2 : Д — Й. — 744 с. — ISBN 966-7492-00-8.

93. Постановление Совета Федерации РФ №48-СФ от 1 марта 2014г. – Информационно правовой портал “Гарант”, <http://base.garant.ru/7060176>.

94. Постановление ЦИК СССР «О урегулировании границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой» // Известия. – 1925. – 16 октября.

https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%97%D0%9D%D0%A0%D0%A1%D0%A3%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0/1926/1/4/%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%A1%D0%A0%D0%A0_%D0%B7_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%8E_%D0%A1%D0%A4%D0%A0%D0%A0_%D1%82%D0%B0_%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%8E_%D0%A1%D0%A0%D0%A0

95. Президент: Підтримка Резолюції ООН щодо Криму, попри протидію Росії – перемога української дипломатії. Президент України Петро Порошенко: Офіційне інтернет-представництво. 15 листопада 2015. Архів оригіналу за 17 листопада 2016. Процитовано 15 жовтня 2016.

<https://unesco.mfa.gov.ua/news/52420-prezident-pidtrimka-rezolyuciji-oon-shhodo-krimu-nezvazhajuchi-na-protidiju-rosiji-peremoga-ukrajinsykoji-diplomatiji>

96. Привертає увагу та обставина, що з січня по липень 2014р. В.Путін провів 19 засідань Ради Безпеки РФ, причому 17 з них були повністю або частково присвячені Україні. Див.: Как работал Совет Безопасности в 2014г. – Коммерсант, 23 июля 2014г., kommersant.ru/doc/2530924.

97. Приграничные райотделы милиции России и Украины смогут обмениваться информацией в режиме реального времени. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/1297572.html>

98. Про державний кордон України : Закон України від 04.11.1991 р. №1777 – XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – №2. – Ст. 5.
99. Про усталення меж і складу Донецької губернії // ЗЗ УСРР. — 1920. — Ст. 121.
100. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : навч. посібник / Н.В. Пронюк. – К. : КНТ, 2010. – 280 с.
101. Протокол першого засідання Збірник "Україна - Росія. 1990 – 2000 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_236
102. Протокол про введення в дію Положення про Головне командування Об'єднаних Збройних Сил Співдружності Незалежних Держав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_093
103. Протокол про втрату чинності Угоди між Україною і Російською Федерацією про створення Змішаної українсько-російської комісії по співробітництву від 16 січня 1996 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_190#Text
104. Протокол про спільний прикордонний та митний контроль в пунктах пропуску через державний кордон між Україною і Російською Федерацією від 29 січня 1996 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_202.
105. Протокол п'ятого засідання Змішаної Українсько-Російської комісії по співробітництву. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_264
106. Резолюція 5-го Всеукраїнського З'їзду Рад «Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР» // ЗЗ України. — 1921. — Ст. 93
107. Розпорядження Президента України від 12.10.1992 «Про прикордонно-митний контроль на державному кордоні України з Республікою Беларусь і Російської Федерації» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/92-%D1%80%D0%BF#Text>
108. Романуха О. М. Демаркація українсько-російського кордону / О.М. Романуха // Молодий вчений. - №4, квітень 2016. – С. 318-322
109. Романуха О.М. Оформлення правового статусу сучасного українсько-російського кордону: моногр. / О.М. Романуха – Кривий Ріг : [ДонНУЕТ], 2019. – 82 с

110. Російсько-Українська Декларація. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_085/card3
111. Росія окупувала 7 % території України — Президент. www.ukrinform.ua (укр.). Архів оригіналу за 8 травня 2021. Процитовано 22 лютого 2021.
112. Сергійчук В. Етнічні межі і державні кордони України. – К., 2008. – 560 с.
113. Сіцинський Н. А. Стратегічне завдання політики національної безпеки України –відновлення контролю над тимчасово неконтрольованою ділянкою українсько-російського державного кордону. Інвестиції: практика та досвід. Серія: Державне управління. 2017. № 8. С. 83.
114. Смоленский П. Дипломатия и границы.- М.: Международные отношения, 1965.
115. Сосса Р. Делімітація та демаркація державного кордону України: картографо-геодезичні аспекти. Регіональна історія України. 2018. Вип. 12. С. 128. 7
116. Стаття А.Ілларіонова “Как остановить войну?”
https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD148-149_2014_ukr.pdf
117. Статут Організації Об'єднаних Націй. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter1.shtml>.
118. проіп“ЛНР” проголошене 27 квітня 2014р.
<https://www.radiosvoboda.org/a/25364473.html>
119. Територія України [Електронний ресурс] : Інформ. – довідковий сайт «Україна». – Режим доступу : http://proukraine.net.ua/?page_id=20
120. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. Одеса: Астропринт, 2009. -544 с.
121. Третій універсал Української Центральної Ради, 7 листопада 1917 р. [Архівовано 13 грудня 2013 у Wayback Machine.] // ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 4, арк. 9.
122. Три місяці війни в цифрах від Forbes — Forbes.ua. forbes.ua (укр.). 24 травня 2022. Архів оригіналу за 24 травня 2022. Процитовано 24 травня 2022.

123. Трохимчик С.В., Федунь О.В. Політична географія світу. К.: Вища школа, 2007. 422 с.
124. Тускоз Ж. Міжнародне право : підручн. / Жан Тускоз. – пер. з фр. – К. : Вид – во «АртЕк», 1998. – 416 с.
125. У виступі на саміті В.Янукович зазначив: “... Уже сьогодні ми потребуємо від наших європейських партнерів рішучих кроків назустріч Україні в питанні розробки і реалізації програми фінансово-економічної допомоги з використанням усіх наявних механізмів та ресурсів як інституцій, так і держав-членів ЄС”. – Офіційний сайт Президента України, <http://www.president.gov.ua/news/29616.html>.
126. У Радбезі ООН сварили Росію за зброю, «вибори» та висловили занепокоєння. <https://www.holosameryky.com/a/2518184.html>
127. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 21 грудня 1991 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_077.
128. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про заходи щодо забезпечення безпеки мореплавства в Азовському морі та проченській протоці від 20.03.2012. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_409.
129. Угода між Україною і Російською Федерацією про демаркацію українсько-російського державного кордону від 17 травня 2010 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_365.
130. Угода про охорону державних кордонів і морських економічних зон держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_110
131. Угода про принципи комплектування Прикордонних військ Співдружності та проходження в них військової служби. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_124; http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_120
132. Угода про співробітництво держав-учасниць Співдружності щодо забезпечення стабільного положення на їхніх зовнішніх кордонах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_089
133. Указ ПВР СРСР від 19.02.1954 «s:Указ ПВР СРСР від 19.02.1954 «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР»»

https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7_%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%97_%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B8_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_19.02.1954_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%87%D1%83_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96_%D1%96%D0%B7_%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%83_%D0%A0%D0%A0%D0%A4%D0%A1%D0%A0_%D0%B4%D0%BE_%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%83_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0%C2%BB

134. Указ Президента України від 6 грудня 2005 року № 1699/2005 “Про деякі заходи з демаркації державного кордону між Україною і Російською Федерацією”. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/3607.html>.
135. Україна: время выбора. – Киев, Центр Разумкова, 2014г. с.11.
136. Україна у міжнародних відносинах ХХ століття. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://library.if.ua/book/10/1058.html>.
137. Українська сторона вважає прийнятними пропозиції Росії щодо азово-керченського кордону. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_storona_vvazhae_priyumatnimi_propozitsiyi_rosiyi_schodo_azovo-kerchenskogo_kordonu.html
138. Царьов Ю. О. Аналіз та проблемні питання сучасного стану договірно-правового оформлення державного кордону України. Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 8. С. 93 – 95.
139. Цевельов О. Є. Наукові підходи до визначення загроз національної безпеки України у сфері безпеки державного кордону. Інвестиції: практика та досвід. Серія: Державне управління. 2017. № 11. С. 109 – 112.
140. Цевельов О. Є. Шляхи державного реагування на загрози національній безпеці України у сфері захисту у сфері захисту та охорони державного кордону в умовах воєнного конфлікту всередині держави, підтримуваного ззовні. Держава та регіони. Серія: Державне управління. 2019. № 3. С. 204 – 212.

141. Шкабаро В. М. До питання конституційно-правового визначення поняття “державний кордон України”. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2015. Вип. 5. С. 67 – 75.
142. Ще 2 грудня 2013р. перший віце-прем’єр РФ І.Шувалов чітко визначив позицію Росії: “Думаю, що ніхто, крім Росії, не зможе так швидко надати Україні потрібні ресурси й в таких обсягах... Ми також можемо надати позику. Але просто так допомагати без будь-яких обов’язків з їх боку – не будемо... Звичайно, Україна розуміє, що підписавши обов’язки за Митним союзом, може отримати іншу ціну на газ, інші умови щодо зобов’язань і мит”. Див.: В РФ не хотят “просто так спасать Украину” дешевым газом и кредитом. – УНИАН, 2 декабря 2013г., <http://www.unian.net>.
143. Юридический энциклопедический словарь.- М., " Советская энциклопедия", 1987.
144. Breedlove: Russian Actions Bring Europe to Decisive Point. Архів оригіналу за 13 липня 2014.
<https://www.af.mil/News/Article-Display/Article/485938/>
145. Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v.Albania) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=1&p3=4>
146. Resolution on the Continuation of Clear, Gross and Uncorrected Violations of OSCE Commitments and International Norms by the Russian Federation [Архівовано 19 вересня 2021 у Wayback Machine.] // OSCE Parliamentary Assembly (англ.)
<https://web.archive.org/web/20210919003910/http://old.oscepa.org/meetings/annual-sessions/2015-helsinki-annual-session/2015-helsinki-final-declaration/2282-07>
147. World War One By Priscilla Mary Roberts page 532
https://www.researchgate.net/profile/Priscilla-Roberts-2/publication/301764425_The_Encyclopedia_of_World_War_I_A_Political_Social_and_Military_History_5_vols_3_Awards_Named_Outstanding_Reference_Source_2005_by_RUSA-American_Library_Association_Choice_Outstanding_Academic_Title_2/links/5bee7ee24585150b2bba34c8/The-Encyclopedia-of-World-War-I-A-Political-Social-and-Military-History-5-vols-3-Awards-Named-Outstanding-Reference-Source-2005-by-RUSA-American-Library-Association-Choice-Outstanding-Academic-Tit.pdf